Міністерство освіти і науки України
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

КВАЛІФІКАЦЙНІ РОБОТИ З ПСИХОЛОГІЇ: ВЕКТОРИ ПІДГОТОВКИ ТА ЗАХИСТУ

навчально-методичний посібник

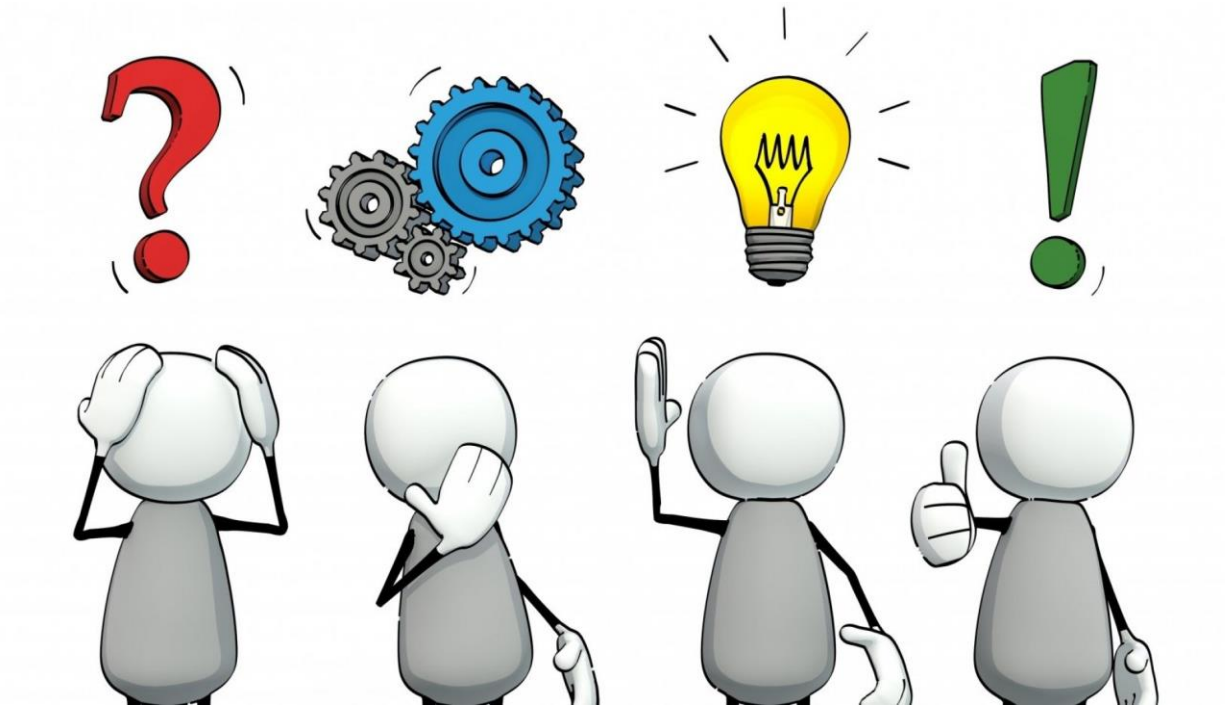

Запоріжжя
2023

УДК 159.9(075.8)

Кваліфікаційні роботи з психології: вектори підготовки та захисту: навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти спеціальності 053 Психологія / уклад.: *.* ********* та ін. 2-ге вид., перероб. та допов. Запоріжжя: Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2023. 156 с.

Рецензенти:

Кононенко О.І. – академік НАН Вищої освіти України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.
Волошина В.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

Затверджено на засіданні кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького 20.12.2023 р. протокол №6.

Рекомендовано до друку Вченою радою навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького 21.12.2023 р. протокол № 6.

У пропонованому навчально-методичному посібнику висвітлюються вимоги до підготовки та захисту кваліфікаційних робіт за спеціальністю 053 Психологія. В ньому розкрито методологічні основи написання наукової роботи, зміст основних етапів виконання кваліфікаціних робіт, розглянуті сучасні вимоги до підготовки і захисту робіт психологічного спрямування. У посібнику розкрито структуру, зміст, обсяг, особливості оформлення, терміни виконання та процедуру захисту кваліфікаційних робіт. Особлива увага приділяється побудові та висвітленню системного алгоритму написання та презентації кваліфікаційної роботи. Навчально-методичний посібник складається з п’яти розділів, містить додатки і глосарій.

© *.*. *********, Н.М. Фалько, О.В. Ковальова, С.В. Шевченко, О.О. Прокоф’єва, Н.В. Гузь, І.Ю. Остополець, Л.М. Кобильнік
© Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП ……..... 4
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ З ПСИХОЛОГІЇ…… 12
1.1.Методологічний простір психології……. 12
1.2. Парадигма наукового дослідження. Типи досліджень в психології……..…….. 22
1.3. Характеристика каліфікаційних робіт реферативного типу та загальні вимоги, що ставляться до них …..... 65
1.4. Характеристика кваліфікаційних робіт дослідницького типу та вимоги, що ставляться до них……... 69
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ВИМОГИ ДО ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ З ПСИХОЛОГІЇ …… 73
2.1. Вибір теми та складання плану роботи …….. 73
2.2. Опрацювання літературних джерел…… 74
2.3. Визначення методологічного апарату дослідження (об’єкту, предмету, мети, гіпотези та завдань дослідження)……..... 78
2.4. Структура та зміст кваліфікаційних робіт з психології……. 83
2.5. Особливості написання теоретичного розділу кваліфікаційної роботи…….. 86
2.6. Основні вимоги до планування, проведення та представлення результатів емпіричного дослідження в рамках кваліфікаційної роботи у галузі психології……..... 89
РОЗДІЛ 3. ОФОРМЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ З ПСИХОЛОГІЇ..... 100
3.1. Нормативні вимоги до оформлення кваліфікаційних робіт……. 100
3.2. Загальні вимоги до оформлення кваліфікаційних робіт…… 101
РОЗДІЛ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЗАХИСТУ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ З ПСИХОЛОГІЇ……... 111
4.1. Підготовка до захисту кваліфікаційної роботи…….. 111
4.2. Захист кваліфікаційної роботи. Вимоги до використання мультимедійних технологій…….. 113
4.3. Критерії оцінювання кваліфікаційної роботи……. 128
РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ПЛАГІАТУ…….. 131
5.1.Форми плагіату……... 131
5.2. Методи виявлення плагіату…….. 132
5.3. Інструкція щодо роботи з програмою перевірки студентських робіт на плагіат …… 133
ГЛОСАРІЙ…… 137
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…… 140
ДОДАТКИ ……..... 143

ВСТУП

Під час навчання здобувачі вищої освіти виконують з різних психологічних освітніх компонентів реферативні, курсові, кваліфікаційні роботи.

Реферативні роботи виконуються з метою закріплення, поглиблення й узагальнення знань, одержаних здобувачем вищої освіти під час навчання. Курсові роботи виконуються відповідно до навчального плану. Тематика курсових робіт відповідає завданням освітніх компонентів, затверджується на засіданні кафедри психології в кожному навчальному році.

Кваліфікаційна робота є самостійною, науково-практичною роботою здобувача вищої освіти, що підсумовує сформовані у нього компетентності і програмні результати навчання, передбачені освітньою програмою. Вона виконується з метою закріплення, поглиблення і узагальнення знань, одержаних здобувачем вищої освіти за час навчання, та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання. Кваліфікаційна робота є важливим етапом підготовки спеціаліста в фаховій галузі, готує здобувача вищої освіти до виконання самостійної роботи за спеціальністю.

Кваліфікаційна робота з психології повинна містити наукову інформацію, яка найбільш повно розкриває результати пошуку із детальним описом методики дослідження, зокрема фактичний матеріал.

Основою такої роботи є принципово новий матеріал, що включає опис нового фактажу, явищ або закономірностей, а також раніше відомий та узагальнений матеріал, наукова позиція автора роботи, його власний ракурс дослідження проблеми.

Робота повинна відповідати вимогам оригінальності, унікальності та неповторності висунутих положень з чітким обґрунтуванням методології наукового пошуку. Кваліфікаційна робота обов’язково проходить перевірку на плагіат. В ній здобувач вищої освіти повинен засвідчити, що він опанував програмні результати навчання і здатен їх практично застосувати в конкретних умовах.

Виконання кваліфікаційної роботи передбачає:

1. поглиблення, розширення та систематизацію теоретичних знань і практичних навичок, отриманих здобувачем вищої освіти за певний період навчання за освітньою програмою;
2. оволодіння методиками теоретичного та експериментального дослідження при розв’язанні конкретних актуальних наукових проблем, пов’язаних з аналізом та розробкою рекомендацій для прийняття відповідних рішень;
3. розвиток навичок пошуку та систематизації інформації, її обробки із застосуванням автоматизованих інформаційних систем та технологій, математичних методів обробки інформації, моделювання та прогнозування;
4. розвиток умінь та навичок у проведенні психокорекційних заходів (планування, розробка, проведення, аналіз результатів індивідуальних та

групових занять, консультацій);

5. визначення підготовленості здобувача вищої освіти для самостійного аналізу та викладу матеріалу, вміння презентувати і захищати свою роботу.

Кваліфікаційна робота повинна носити проблемний характер, сутність якого полягає у вмінні аналізувати, досліджувати проблему і з допомогою наукових методів, синтезувати та узагальнювати накопичений в процесі аналізу матеріал, планувати та проводи заходи з діагностики та корекції (профілактики або інших інтервенцій) психічних особливостей, станів, процесів, розробляти рекомендації на рівні тактичних та стратегічних рішень. Тематика кваліфікаційних робіт розробляється та щорічно оновлюється викладачами кафедри, відповідно до прогресивних тенденцій розвитку науки, потреб суспільства, наукового напряму індивідуальної роботи, наукових тем кафедри. Здобувачу вищої освіти надається право самостійно обрати тему кваліфікаційної роботи із запропонованого кафедрою переліку або запропонувати свою з обґрунтуванням доцільності її розробки.

Зазначимо програмні результати навчання, які досягаються і перевіряються у здобувачів вищої освіти під час виконання і захисту кваліфікаційної роботи:

Освітня програма «Психологія. Клінічна психологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології та клінічної психології, що передбачають застосування основних психологічних теорій та методів та характеризуються комплексністю і невизначеністю умов
Програмні результати	
ПР 1. Аналізувати та пояснювати психічні явища, ідентифікувати психологічні проблеми, пропонувати шляхи їх розв'язання. ПР 2. Розуміти закономірності та особливості розвитку і функціонування психічних явищ (в т.ч. патологічні) в контексті професійних завдань. ПР 3. Здійснювати пошук інформації з різних джерел, у т.ч. з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, для вирішення професійних завдань. ПР 4. Обґрунтовувати власну позицію, робити аргументовані і структуровані висновки за результатами власних досліджень і аналізу літературних джерел. ПР 5. Обирати та застосовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій (тести, опитувальники, проективні методики тощо) психологічного дослідження та технології психологічної допомоги. ПР 6. Формулювати мету, завдання дослідження, володіти навичками збору первинного матеріалу, дотримуватися процедури дослідження.	

ПР 7. Рефлексувати та критично оцінювати достовірність одержаних результатів психологічного дослідження, формулювати аргументовані висновки. ПР 8. Презентувати результати власних досліджень усно / письмово для фахівців і нефахівців. ПР 9. Пропонувати власні способи вирішення психологічних задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання. ПР 10. Формулювати думку логічно, доступно, дискутувати, обстоювати власну позицію, модифікувати висловлювання відповідно до культуральних особливостей співрозмовника. ПР 11. Складати та реалізовувати план консультативного процесу і психологічного втручання з урахуванням специфіки запиту, аналізувати власну діяльність і забезпечувати її ефективність. ПР 12. Складати та реалізовувати програму психопрофілактичних та просвітницьких дій, заходів психологічної допомоги у формі лекцій, бесід, круглих столів, ігор, тренінгів, тощо, відповідно до вимог замовника, в тому числі з питань охорони психічного здоров'я. ПР 13. Взаємодіяти, вступати у комунікацію, бути зрозумілим, толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові відмінності, а також до осіб з особливими потребами. ПР 14. Ефективно виконувати різні ролі у команді у процесі вирішення фахових завдань, у тому числі демонструвати лідерські якості. ПР 15. Відповідально ставитися до професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку. ПР 16. Знати, розуміти та дотримуватися етичних принципів професійної діяльності психолога, усвідомлювати межі власної компетентності. ПР 17. Демонструвати соціально відповідальну та свідому поведінку, слідувати гуманістичним та демократичним цінностям у професійній та громадській діяльності. ПР 18. Вживати ефективних заходів щодо збереження здоров'я (власного й оточення) та за потреби визначати зміст запиту до супервізії

Освітня програма «Психологія. Психологічне консультування»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології та психологічного консультування, що передбачають застосування основних психологічних теорій та методів та характеризуються комплексністю і невизначеністю умов
Програмні результати	
ПР 1. Аналізувати та пояснювати психічні явища, ідентифікувати психологічні проблеми, пропонувати шляхи їх розв'язання.	

ПР 2. Розуміти закономірності та особливості розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань.
ПР 3. Здійснювати пошук інформації з різних джерел, у т.ч. з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, для вирішення професійних завдань.
ПР 4. Обґрунтовувати власну позицію, робити аргументовані і структуровані висновки за результатами власних досліджень і аналізу літературних джерел.
ПР 5. Обирати та застосовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій (тести, опитувальники, проективні методики тощо) психологічного дослідження та технології психологічної допомоги.
ПР 6. Формулювати мету, завдання дослідження, володіти навичками збору первинного матеріалу, дотримуватися процедури дослідження.
ПР 7. Рефлексувати та критично оцінювати достовірність одержаних результатів психологічного дослідження, формулювати аргументовані висновки.
ПР 8. Презентувати результати власних досліджень усно / письмово для фахівців і нефахівців.
ПР 9. Пропонувати власні способи вирішення психологічних задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання.
ПР 10. Формулювати думку логічно, доступно, дискутувати, обстоювати власну позицію, модифікувати висловлювання відповідно до культуральних особливостей співрозмовника.
ПР 11. Складати та реалізовувати план консультативного процесу з урахуванням специфіки запиту, аналізувати власну діяльність і забезпечувати її ефективність.
ПР 12. Складати та реалізовувати програму психопрофілактичних та просвітницьких дій, заходів психологічної допомоги у формі лекцій, бесід, круглих столів, ігор, тренінгів, тощо, відповідно до вимог замовника, в тому числі з питань охорони психічного здоров'я.
ПР 13. Взаємодіяти, вступати у комунікацію, бути зрозумілим, толерантно ставитися до осіб, що мають інші культуральні чи гендерно-вікові відмінності
ПР 14. Ефективно виконувати різні ролі у команді у процесі вирішення фахових завдань, у тому числі демонструвати лідерські якості.
ПР 15. Відповідально ставитися до професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку.
ПР 16. Знати, розуміти та дотримуватися етичних принципів професійної діяльності психолога, усвідомлювати межі власної компетентності.
ПР 17. Демонструвати соціально відповідальну та свідому поведінку, слідувати гуманістичним та демократичним цінностям у професійній та громадській діяльності.

ПР 18. Вживати ефективних заходів щодо збереження здоров'я (власного й оточення) та за потреби визначати зміст запиту до супервізії

Освітня програма «Психологія. Практична психологія»
Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Інтегральна компетентність	Здатність вирішувати складні завдання і проблеми у процесі навчання та професійної діяльності у галузі психології, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій і характеризується комплексністю та невизначеністю умов і вимог.
Програмні результати	
ПР1. Здійснювати пошук, опрацювання та аналіз професійно важливих знань із різних джерел із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. ПР2. Вміти організовувати та проводити психологічне дослідження із застосуванням валідних та надійних методів. ПР3. Узагальнювати емпіричні дані та формулювати теоретичні висновки. ПР4. Робити психологічний прогноз щодо розвитку особистості, груп, організацій, у тому числі щодо осіб, які опинилися у складних життєвих ситуаціях. ПР5. Розробляти програми психологічних інтервенцій, у тому числі для осіб з особливими потребами (тренінг, психотерапія, консультування тощо), провадити їх в індивідуальній та груповій роботі, оцінювати якість. ПР6. Розробляти просвітницькі матеріали та освітні програми, впроваджувати їх, отримувати зворотній зв'язок, оцінювати якість. ПР7. Доступно і аргументовано представляти результати досліджень у писемній та усній формах, брати участь у фахових дискусіях. ПР8. Оцінювати ступінь складності завдань діяльності та приймати рішення про звернення за допомогою або підвищення кваліфікації. ПР9. Вирішувати етичні дилеми з опорою на норми закону, етичні принципи та загальнолюдські цінності. ПР10. Здійснювати аналітичний пошук відповідної до сформульованої проблеми наукової інформації та оцінювати її за критеріями адекватності. ПР11. Здійснювати адаптацію та модифікацію існуючих наукових підходів і методів до конкретних ситуацій професійної діяльності, у тому числі для осіб з особливими потребами та осіб, які опинилися у складних життєвих ситуаціях	

Освітня програма «Клінічна та реабілітаційна психологія»
Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Інтегральна компетентність	Здатність вирішувати складні завдання і проблеми у процесі навчання та професійної діяльності у галузі практичної психології, що передбачає проведення

	досліджень та здійснення інновацій і характеризується комплексністю та невизначеністю умов і вимог.
Програмні результати	
ПР1. Здійснювати пошук, опрацювання та аналіз професійно важливих знань із різних джерел із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. ПР2. Вміти організовувати та проводити психологічне дослідження у сфері клінічної та реабілітаційної психології із застосуванням валідних та надійних методів. ПР3. Узагальнювати емпіричні дані та формулювати теоретичні висновки. ПР4. Робити психологічний прогноз щодо розвитку особистості, груп, організацій. ПР5. Розробляти програми психологічних інтервенцій (тренінг, психотерапія, консультування тощо), провадити їх в індивідуальній та груповій роботі, оцінювати якість. ПР6. Розробляти просвітницькі матеріали, в тому числі з питань збереження та відновлення психічного і психологічного здоров'я, та освітні програми, впроваджувати їх, отримувати зворотній зв'язок, оцінювати якість. ПР7. Доступно і аргументовано представляти результати досліджень у писемній та усній формах, брати участь у фахових дискусіях. ПР8. Оцінювати ступінь складності завдань діяльності та приймати рішення про звернення за допомогою або підвищення кваліфікації. ПР9. Вирішувати етичні дилеми з опорою на норми закону, етичні принципи та загальнолюдські цінності. ПР10. Здійснювати аналітичний пошук відповідної до сформульованої проблеми наукової інформації та оцінювати її за критеріями адекватності. ПР11. Здійснювати адаптацію та модифікацію існуючих наукових підходів і методів до конкретних ситуацій професійної діяльності. ПР12. Здійснювати професійну діяльність у сфері клінічної та реабілітаційної психології.	

Освітньо-наукова програма «Гарденотерапія»

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Інтегральна компетентність	Здатність вирішувати складні завдання і проблеми у процесі професійної діяльності у галузі садово-паркового господарства, практичної психології і гарденотерапії, що передбачає проведення досліджень та здійснення інновацій, що характеризується комплексністю та невизначеністю умов і вимог.
Програмні результати	
ПР1. Здійснювати пошук, опрацювання, аналіз і систематизацію наукової, науково-технічної і професійної інформації із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.	

ПР2. Організовувати, планувати та проводити науково-дослідну роботу в галузі садово-паркового господарства, психологічне дослідження із застосуванням валідних, надійних оптимальних методів, методик та засобів дослідження для вирішення задач гарденотерапії.
ПР3. Узагальнювати емпіричні дані, формулювати і аргументувати висновки за результатами досліджень, робити психологічний прогноз щодо розвитку особистості, груп, організацій.
ПР4. Організовувати та здійснювати роботи з урбомоніторингу і інвентаризації на об'єктах садово-паркового господарства, природних і культурних ландшафтів та складання кадастру зелених насаджень.
ПР5. Оцінювати економічну ефективність пропонованих рішень та пропонувати та організовувати еколого-біологічні та технологічні заходи створення та утримання об'єктів садово-паркового господарства, природних і культурних ландшафтів з урахуванням гарденотерапевтичних перспектив.
ПР6. Розробляти програми психологічних інтервенцій, впроваджувати їх, отримувати зворотній зв'язок, оцінювати якість.
ПР7. Розробляти просвітницькі матеріали з питань охорони природи і збереження психічного здоров’я, впроваджувати їх серед населення, отримувати зворотній зв'язок, оцінювати якість.
ПР8. Розробляти і впроваджувати освітні програми, оцінювати їх якість, організовувати навчально-пізнавальну діяльність студентів.
ПР9. Узагальнювати результати власних наукових досліджень, доступно і аргументовано представляти їх результати досліджень фахівцям і нефахівцям, оцінювати здобутки та аргументувати перспективи наукової роботи.
ПР10. Оцінювати ступінь складності завдань діяльності, вирішувати етичні дилеми з опорою на норми закону, етичні принципи та загальнолюдські цінності, приймати рішення про звернення за допомогою або підвищення кваліфікації.
ПР11. Здійснювати ефективне управління об'єктами садово-паркового господарства, природними і культурними ландшафтами з урахуванням технологічних, правових, економічних, екологічних та інших аспектів.
ПР12.Створюватиоб’єктиозелененнярізногопризначення та підбирати комплекс робіт по догляду за рослинами у насадженнях.

Відповідні методичні рекомендації розроблені колективом викладачів кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького з урахуванням наступних положень (див. посилання):

1. Положення П-435-52-25-2021 «Про організацію освітнього процесу в Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького» від 31.08.2021 - https://drive.google.com/file/d/1OMtCdZsTSSudgxmqMu206ffea4Kjx3_Q/view

2. Положення ПП-458-52-96-2422 «Про академічну доброчесність у Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького» від 27.09.2022 https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/458_akadem-dobrochesnist.pdf

3. Кодекс академічної доброчесності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького К-462-52-96-2422 від 27.09.2022 (Редакція 02) https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/Kodeks_akadem_dobrochesnosti_27_09_2022.pdf

4. Положення ПП-460-52-96-2022 «Про запобігання академічного плагіату в освітній діяльності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького» від 27.09.2022 (Редакція 02) https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/460_zapobigannya-plagiatu.pdf

5. Положення ПП-493-48-96-2023 «Про дипломні (кваліфікаційні) роботи на здобуття освітніх ступенів бакалавра та магістра у Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького» від 21.06.2023 (Редакція 05) https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/493_diplomn-roboti_21.06.2023.pdf

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ З ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Методологічний простір психології

Термін «методологія» походить від грецького «methodos» (шлях пізнання, дослідження) та «logos» (поняття, вчення). [4] Цим терміном, позначають систему принципів і способів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності, а також учення про таку систему. [4]

Загалом сучасна методологія, як виявив В. Рибалка, виконує такі основні функції:

- ***соціокультурну,*** оскільки вивчає сенс наукової діяльності та її взаємозв´язок з іншими видами діяльності з позицій практики, розвитку і надбань суспільства, його матеріальної та духовної культури, ступеня розвитку тощо;
- ***орієнтовно-спрямовуючу,*** бо слугує основою вибору теоретичної та практичної діяльності;
- ***стимулюючу,*** оскільки каталізує процес пізнання, критичне осмислення ідей, що функціонують у науці, стимулює культуру мислення, розширення світогляду і формування на цій основі творчої особистості науковця;
- ***організаційно-структурну,*** бо забезпечує організацію, структурування наукового знання, його синтезування шляхом розробки системи загальнонаукових принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій;
- ***евристичну,*** яка полягає в можливості використання, переносу за певних умов принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій однієї науки в інші науки;
- ***прогностичну,*** оскільки вона відіграє певну роль у розробці стратегії розвитку науки, в оцінці перспектив певного наукового напряму, теорії, школи, течії, на основі чого визначається найімовірніший шлях до отримання потрібного наукового результату;
- ***проективну,*** яка полягає у розробленні певних комплексних досліджень, в обгрунтуванні цільових програм тощо;
- ***інтерпретаційну,*** оскільки забезпечує філософську, світоглядну інтерпретацію отримуваних наукових даних;
- ***науково-дослідницьку,*** оскільки забезпечує визначення об´єкта і предмета наукової діяльності, їх співвідношення. [20]

Методологія виконує радше конструктивну, аніж критичну функцію, коректуючи дії дослідника. На цьому етапі частіше за все включаються нові поняття, методи обробки даних та інші засоби, придатні до розв´язання поставленого завдання.

Нині традиційними методологічними проблемами вважають:

- системний розгляд різних рівнів методології - філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового - і властивих для них компонентів

наукового апарату - філософських передумов, принципів і підходів, категорій, понять, теорій, концепцій, методів, технологій;

- вивчення категоріально-поняттєвого апарату, мови науки;
- аналіз етапів, процедури наукового дослідження, роз´яснення, доведення експериментальних даних, їх втілення у практику;
- наукове обґрунтування та проектування методів і технологій практичної діяльності.

Проте завдяки диференціації та інтеграції сучасного наукового знання виникають нові методологічні проблеми, які вимагають нового рівня узагальнення й теоретизації наукового мислення.

Загалом структура методології науки за «вертикаллю» містить такі її рівні: 1) рівень філософської методології; 2) рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження; 3) рівень конкретно-наукової методології; 4) рівень методики і техніки дослідження, практичної діяльності. [4]

Філософська методологія виконує роль загальної світоглядної основи для інтерпретації результатів наукової діяльності з погляду певної картини світу, здійснює конструктивну критику отриманого наукового знання - щодо його відповідності методологічній базі та логіці розвитку науки. У минулому столітті найбільш адекватною філософською методологічною базою вітчизняної науки визначали діалектичний матеріалізм, закони діалектики.

Загальнонаукова методологія базується на змістовних загальнонаукових концепціях (теорія еволюції Ч. Дарвіна, теорія управління у кібернетиці, концепція ноосфери П´єра Тейяра де Шардена і В. Вернадського тощо), на універсальних концептуальних конструкціях (загальна теорія систем Л. Бернталанфі), на логіко-методологічних концепціях (структуралізм у мовознавстві та етнографії, структурно-функціональний аналіз у соціології, системний аналіз, логічний аналіз тощо), на принципах логічної організації, формалізації та врівноваження наукового змісту (за допомогою таких логічних операцій, як аналіз-синтез, узагальнення-конкретизація, індукція-дедукція, деструкція-систематизація чи класифікація). Загальнонауковий рівень методології має міждисциплінарний характер, завдяки чому узагальнюються спільні риси наукової діяльності в різних її формах.

Конкретно-наукова методологія відображає принципи і методи певної наукової діяльності - відповідно до предмета конкретної дисципліни. Вона має спеціальний дисциплінарний характер, її розробляють спеціалісти певної галузі знань. Конкретно-наукова методологія зіставляється із законами, принципами, методами філософської методології як безпосередньо, так і опосередковано - через рівень загальнонаукової методології.

Методико-технологічний рівень методології найбільше наближується до специфіки дослідження та перетворення предмета конкретної науки. Він пов´язаний із конкретними завданнями, методами, прийомами, процедурами, умовами наукової діяльності.

Як зауважує В. Рибалка, значення методології для психології полягає в тому, що:

- методологія необхідна психології для осягнення, пізнання та перетворення самого предмету психології;
- без оновлення методологічних систем психологія не здатна охопити безліч фактів, емпіричних матеріалів, експериментальних даних, які здобувають під час наукової психологічної діяльності;
- психолог-дослідник має бути методологічно грамотним, оскільки на нього покладено величезну відповідальність за отримання і використання наукових даних у теоретичному дослідженні та психологічній практиці. [20]

Водночас, наукова психологія має величезне значення для загальної методології на всіх її рівнях.

Більш конкретної характеристики методологія психологічної науки набуває в контексті розгляду структури наукової психології та відповідного до неї методологічного простору.

За провідними проблемами, науковим апаратом, методами тощо наукову психологію можна диференціювати на даному етапі свого розвитку на три великі напрями або групи галузей – на ***теоретичну, прикладну*** і ***практичну*** психологію. Кожну з цих трьох груп диференціюють на відповідні галузі.

В. Рибалка у своєму монографічному дослідженні, з погляду на наявність складної будови наукової психології культурно-історичного, філософського, загальнонаукового психологічного контексту, пропонує ввести поняття методологічного простору наукової психології - на прийнятному рівні його узагальнення і конкретизації, диференціації та інтеграції. [20]

У зв´язку з цим, важливим є питання про головний, найвищий рівень цього простору - онтопсихологічний, який фактично «обслуговує» інші рівні методологічного простору наукової психології.

Слід зазначити, що на онтологічному рівні методологічного простору функціонують суб´єктивно значущі правила, норми, принципи психічної діяльності самої особистості як суб´єкта власного життя, що складаються різними шляхами, мають різні джерела. Серед них найбільш значущі формуються в процесі самого життя і фіксуються в життєвому досвіді особистості. Проте за певних умов цей, онтопсихологічний, рівень методологічного простору враховує також впливи на психічне буття людини і наукової психології (представленої трьома її напрямами), і позанаукової психології (народної, життєвої, релігійної, художньої, парапсихології тощо).

Найближчим до онтопсихологічного рівня методологічного простору наукової психології є, на думку В. Рибалки, ***практично-психологічний рівень,*** який відповідає конкретній методології практичної психології. [20] Призначення останньої полягає в конкретному виявленні та розв´язанні - шляхом просвіти, психодіагностики, консультування, корекції, реабілітації, розвитку (тренінгу) - психологічних, внутрішньоособистісних та міжособистісних проблем.

Далі йде ***теоретико-психологічний рівень,*** презентований методологією теоретичної психології, яка концентрує свої зусилля на

дослідженні закономірностей будови, розвитку, функціонування психіки, особистості, на основі чого формується, удосконалюється науковий апарат психологічної науки. Методологія теоретичної, або академічної, психології обслуговує всі інші напрями і галузі цієї науки, методологічно оснащує роботу всіх професійних психологів. [20]

Проте цими чотирма рівнями не обмежується методологічний простір наукової психології. На думку В. Рибалки, було б недоцільно і несправедливо викреслити з нього загальнонауково-психологічний (міждисциплінарно-психологічний) рівень генерування психологічних знань, принципів, підходів і методів їх видобування, що тісно пов´язаний із науковою психологією. Зокрема, величезний вплив на психологію здійснили фізична теорія відносності, генетики, соціологи, синергетики, геофізики, історики, археологи тощо. [20]

Безумовно, до методологічного простору наукової психології належить ***фундаментальний філософсько-психологічний рівень,*** що утворюють теоретичні погляди відомих у минулому мислителів і сучасних філософів. Закони діалектики, категорії філософії, вічні філософські питання пізнання і самопізнання, проблема пошуку сенсу життя вже не одне тисячоліття очевидно чи приховано постають перед людством саме як психологічні проблеми, принципи, категорії.

Методологічний простір наукової психології можна представити через сукупність таких щаблів (В. Рибалка [20]):

- ***Онтопсихологічний*** щабель психологічного буття людини (онтопсихологія конкретної особистості).
- ***Практично-психологічний*** щабель розв´язання проблем особистості (практична психологія).
- ***Психолого-прикладний*** щабель удосконалення, формування, проектування діяльності особистості (прикладна психологія).
- ***Теоретико-психологічний*** щабель дослідження, пізнання закономірностей психіки, особистості (теоретична психологія).
- ***Загальнонауково-психологічний*** щабель пізнання особистості (міждисциплінарна психологія).
- ***Філософсько-психологічний*** щабель пізнання особистості через найбільш абстрактні категорії, закони, світоглядні проблеми (філософська психологія).

Як бачимо, така модель методологічного простору наукової психології має свою внутрішню логіку. Вона виявляється в тому, що дозволяє здійснити послідовне сходження від конкретного до абстрактного, тобто від онтопсихологічного до філософсько-психологічного рівня і, навпаки, - сходження від абстрактного до конкретного, тобто у зворотному напрямі.

За В. Рибалкою, методологічний простір має також і «горизонтальний вимір», який представлено відповідною для кожного з окреслених рівнів сукупністю принципів, підходів, категорій, робочих понять, методів, технологій тощо. Саме ці два окреслені виміри утворюють змістовну

характеристику методологічного простору і «руху» в ньому професійного психолога як за «вертикаллю», так і за «горизонталлю», що полегшує орієнтацію професійного психолога у власній науці. [20]

Структура методології

Методологічні принципи психології.

Отримання наукових знань про таке складне явище, яким є психіка, значною мірою залежить від підходу дослідника до об'єкта пізнання. Цей підхід визначається системою методологічних засад або принципів. Основними принципами психології є:

1. Детермінізм. В науковому плані цей принцип розшифровується звичайно як вторинність психіки, зумовленість всіх психічних явищ діяльністю мозку. Однак в життєвому контексті цей принцип виявляється в різних конкретних модифікаціях. Одне з можливих його формулювань виглядає так: психіка визначається стилем життя і змінюється зі зміною зовнішніх умов.

2. Єдність свідомості і діяльності. Свідомість і діяльність завжди знаходяться в нерозривній єдності, взаємозв'язку і взаємовпливі. Свідомість створює внутрішній план діяльності, діяльність є не просто умовою, але й засобом виникнення і розвитку свідомості.

3. Розвиток. Психіку можна правильно зрозуміти, якщо її розглядати в безперервному розвитку як процес і результат впливу вікового фактора, життєвих умов, діяльності, яка виконується, соціального оточення й особистої активності людини. Всі компоненти, які створюють внутрішній світ людини, безперервно змінюються.

4. Системність. Цей принцип визначає трактування психічних явищ як внутрішньо зв'язаних компонентів цілісної психічної організації. Жодне з психічних явищ не може бути відірваним від загального контексту життєдіяльності або цілісної організації внутрішнього світу людини, приймаючи у відповідному контексті нерідко зовсім інший сенс і значення, ніж якби воно аналізувалося окремо. Принципи психології використовуються у взаємозв'язку для пояснення будь-яких психічних явищ та у процесі наукового пізнання. [4]

Психічні явища слід розглядати через систему наступних принципів:

а) причинно зумовлені;

б) продукт і умова відображення;

в) внутрішній план організації поведінки та діяльності;

г) більш якісний рівень розвитку психіки суб'єкта;

д) особлива система і водночас елемент іншої, ширшої природної та суспільної системи.

Принципи психології відкривають можливість наукового вивчення психіки за умови використання спеціальних методів пізнання та формування складної психічної реальності.

Експериментальна психологія як самостійна галузь психологічного знання базується на системі методологічних принципів, які регулюють її теоретичну та емпіричну складові.

Ієрархія методологічних принципів експериментальної психології

Принцип наукової парадигми

Поняття «парадигма» було введено у методологію науки Т. Куном. Історик науки, Т. Кун, обґрунтовує необхідність наукової парадигми – моделі організації дослідження як способу побудови теорії, її практичного застосування та інструментальних засобів. Автор вважає, що історія розвитку науки – це зміна парадигм, що кожне експериментальне дослідження має відбуватися у межах певної парадигми як теоретично так і експериментально.

Однак парадигма не є догмою. Якщо психічна реальність є більш складною за ті теоретико-емпіричні рамки, які передбачає дослідницька модель – вчений має змінити ці рамки, пристосувати до досліджуваного явища, а не навпаки: «... організація реальних форм пізнавальної діяльності при перевірці наукових гіпотез включає і орієнтацію дослідника на парадигми, які вже склалися, і можливість виходу за їх межі ...». [] Принцип наукової парадигми полягає в тому, що при розробці та плануванні психологічних експериментів, дослідник, в першу чергу, має орієнтуватися на ті форми та способи організації наукового знання, які є провідними на сьогодні, враховуючи при цьому їх адекватність досліджуваному явищу.

Принцип індуктивно-дедуктивного мислення

Формулюванню експериментальної гіпотези передує процес індуктивно-дедуктивного мислення. Як правило, на основі інформації, отриманої в наслідок спостереження або іншим шляхом, дослідник формулює індуктивний висновок (теоретичну гіпотезу) – висновок, який містить більше інформації, ніж вихідні положення, на яких він базується. Припустимо, ми спостерігали за дітьми і помітили, що вони грають у більш жорстокі ігри після перегляду телепередач зі стріляниною. Ці і, можливо, інші спостереження спонукають нас сформулювати індуктивний висновок: чим більше сцен насильства спостерігають діти, тим агресивніше вони поводяться. Зрозуміло, що така наша теоретична побудова є більш абстрактною, ніж спостереження. Висновок, отриманий індуктивним шляхом, може бути як підтверджено, так і спростовано. Для того, щоб його перевірити, ми маємо оформити його у вигляді дослідницького прогнозу (експериментальної гіпотези). Логічний процес, за допомогою якого ми формулюємо експериментальні гіпотези – дедукція. Дедуктивне мислення – це логічний процес, у якому висновок містить не більше інформації, ніж вихідні положення, на яких він базується. За допомогою дедукції ми можемо стверджувати, що чим більше сцен насильства спостерігають діти, тим агресивніше вони стають, і що перегляд бойовиків має призвести до більш агресивної поведінки дітей. Отже, на початку експерименту ми формулюємо індуктивний висновок про особливості каузального зв'язку між явищами, для перевірки якого дедуктивним шляхом висуваємо експериментальну гіпотезу.

Принцип гіпотетичного мислення

Базовим принципом експериментальної психології є принцип гіпотетичного мислення. Гіпотеза – основа дослідження. В гіпотезі концентровані відповіді на два найважливіших дослідницьких питання: «що досліджувати?» і «як досліджувати?», гіпотеза є однією із необхідних форм теоретичного мислення, логічним прийомом наукового дослідження, завдяки якому відбувається відкриття нового у науці. Плануючи експеримент, дослідник обов'язково висуває гіпотезу, навіть якщо сформулювати її важко – вона все одно міститься у прихованому вигляді. Обов'язковим етапом експериментального дослідження є висунення гіпотез – наукових припущень про особливості причинно-наслідкового зв'язку між явищами.

Принцип валідності наукового висновку

Експеримент та його висновки лише тоді представляють наукову цінність, коли вони валідні – внутрішньо несуперечливі, правильні та дають можливість узагальнення. Валідність експерименту забезпечується його адекватним плануванням та інтерпретацією результатів.

Виокремлюються чотири основні ознаки внутрішньо валідного експерименту: (а) гарний експеримент має чітку часову послідовність (між впливом та наслідком); (б) достатньо чутливий і дієвий для того, щоб показати, що можливі причина і ефект взаємопов'язані (коваріантні); (в) виключає можливість впливу третіх змінних, якими можна було б пояснити зв'язок між причиною і ефектом; а також (г) виключає альтернативні гіпотези про конструкти задіяні у цьому зв'язку. [3] В. Боснюк наголошує на ще одній важливій ознаці валідності експерименту: «Питання про можливість узагальнення результатів для різних періодів часу, різних умов і груп ми розглядаємо як питання про зовнішню валідність...». [3, с. 23]

Принцип об'єктивності

Принцип об'єктивності є методологічною основою будь-якого дослідження, однак у дослідженні експериментальному він набуває більшої ваги. Саме експеримент як ніякий інший метод страждає від суб'єктивності дослідника, яка має місце на всіх етапах. На етапі формулювання проблеми та висунення гіпотез дослідник виходить із власних міркувань, часто особистісно значимих, які можуть спотворювати психічну реальність і тоді помилка буде в самій основі експерименту. При виборі плану, дослідник знову ж таки може керуватися не логікою наукового знання, а тим, що йому здається очевидним, тим самим спотворюючи майбутні результати. Те саме стосується і етапів збору та обробки експериментальних даних. Об'єктивність полягає у тому, що при плануванні та проведенні психологічного експерименту ми маємо орієнтуватися на визначені наукові норми, не економити зусиль на виборі експериментальних планів та використовувати суворі методи експериментального контролю.

Принцип інструментальної адекватності

Провідні дослідники вказують, що експеримент сам по собі – є втручанням у реальність, формою її управління. Експериментуючи, ми вносимо певні зміни у досліджуване явище реєструємо наслідки таких змін. Саме тому метод дослідження психічної реальності має бути чітко вивіреним, деонтологічно відповідним та таким, що відповідає потребам дослідження, не спотворює об'єкт дослідження та не впливає на результати дослідження. Експериментальний метод як ніякий інший є ризикованим у сенсі правильності побудови, етичності проведення та об'єктивності висновків.

Принципи експериментального дослідження психіки. Типологія методів психологічного дослідження

Особливістю психологічного експерименту є його *суб'єктивно-об'єктивний* характер. Залишаючись об'єктивним у своїх основних характеристиках (характер подачі впливу, засоби реєстрації зовнішніх проявів

психіки тощо), психологічний експеримент обов'язково містить суб'єктивний компонент - суб'єктивні переживання, стани, характеристики об'єкта дослідження, які необхідно пояснити і адекватно інтерпретувати, співвіднести з чинниками, що їх зумовили.

Тому виникло кілька підходів до розуміння особливостей організації експерименту в психології: інструментальний (функціональний) підхід, який виявив опосередкованість розвитку вищих психічних функцій знаками; діяльнісний підхід, згідно з яким психіка, свідомість досліджувалась в експерименті як суб'єктивний продукт цілеспрямованої активності, діяльності; генетико-моделюючий підхід, згідно з яким «досліджуване психічне явище або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через спеціальні способи організації активності людини». [9, с.18]

Основне завдання психологічного експерименту полягає в тому, щоб зробити доступним для об'єктивного спостереження істотні особливості внутрішнього процесу. З цією метою психологу необхідно підібрати ситуацію, в якій зовнішні дії адекватно відображали б внутрішній психологічний зміст ситуації для суб'єкта.

На основі цих підходів вітчизняні дослідники виокремлюють такі групи *принципів* експериментального дослідження психіки: *загальні* (детермінізму, єдності свідомості та діяльності, розвитку, об'єктивності, системності або цілісного вивчення психічних явищ, сутність яких розкривається в загальній психології) і *спеціальні,* серед яких, зокрема, формулюють:

• *принцип репрезентативності* об'єкта дослідження з метою забезпечення можливості поширення експериментальних результатів на великі групи людей;

•*валідності* (від англ. *validity* - дійсний, такий, що має силу) - обгрунтованості ступеня співвіднесення експериментальних процедур як з базовими теоретичними поняттями, предметом дослідження, так і з експериментальними даними, отриманими іншими дослідниками, що дає можливість вважати отримані експериментальні результати й висновки достовірними;

• *надійності* експериментальних даних, що передбачає організацію таких експериментальних умов, які забезпечують точність виміру психічних явищ таким чином, щоб згодом можна було узагальнити і поширити їх на інших людей;

• *інваріантності* результату експериментального дослідження психіки, що обумовлює відносно стійкий зв'язок між експериментальним впливом і певною відповіддю (реакцією) об'єкта дослідження, задає принципову відтворюваність результатів дослідження;

• *ізоморфізму,* що обумовлює існування співвідношення між зовнішньою, предметно-практичною і внутрішньою психічною діяльністю, і дозволяє поряд з об'єктивним вивченням зовнішніх факторів отримати об'єктивну інформацію про внутрішні, суб'єктивні фактори - властивості

психіки суб'єкта;

• *єдності теорії, експерименту і практики,* що стверджує необхідність забезпечення тісного зв'язку між практикою, яка визначає проблеми психології, методами дослідження і теорією, що розвивається на базі накопичених у експериментальних прикладних дослідженнях даних, які є для теорії як джерелом інформації, так і засобом перевірки її істинності;

• *проектування* (активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах).

Багатовимірні типології методів в експериментальній психології

Сучасна наука володіє потужним арсеналом різноманітних методів, які призначені для розв'язування різних за своїм характером наукових задач. При проведенні конкретного наукового дослідження використовуються ті методи, які можуть дати глибоку й всебічну характеристику досліджуваного явища. Вибір їх залежить від мети і задач дослідження. Методи є упорядкованою системою, в якій визначається їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій з теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності. У сучасній науковій літературі під *методом* розуміють *сукупність прийомів й операцій практичного та теоретичного освоєння дійсності*. [15]

Типологія методів

Всі психологічні методи поділяються на:

1) Організаційні (порівняльний, лонгітюдний і комплексний).

2) Емпіричні - обсерваційні методи (спостереження і самоспостереження), експеримент (лабораторний, польовий, природний, психодіагностичний метод, аналіз процесів і продуктів діяльності (праксіометричні методи), моделювання і біографічний метод.

3) Способи обробки даних - методи математико-статистичного аналізу даних і якісного опису.

4) Інтерпретаційні - генетичний (філо- та онтогенетичний) і структурні методи (класифікація, типологізація).

В ній якості основних методів науковці виокремлюють: 1) спостереження (зовнішнє і внутрішнє, або самоспостереження); 2) експеримент (лабораторний, природний і психолого-педагогічний). Крім основних методів є допоміжні - фізіологічний експеримент (метод умовних рефлексів), а також прийоми вивчення продуктів діяльності, бесіда, анкетування, аналіз результатів діяльності та ін.

1.2. Парадигма наукового дослідження. Типи досліджень в психології

Наукове дослідження методологічно та теоретично обґрунтоване, логічне та має визначену структуру. Система методологічних принципів забезпечує цілісний характер дослідження як наукового способу пізнання світу. Логіка дослідження залежить від обраного способу пізнання - методу.

Структура дослідження визначається його технікою - конкретними кроками, які здійснює дослідник у процесі вивчення того або іншого явища.

Весь процес наукового дослідження, у т.ч. й підготовку магістерської роботи як самостійної науково-дослідницької кваліфікаційної роботи, необхідно поділити на етапи:

1. Обґрунтування наукової проблеми, формулювання теми дослідження.
2. Постановка мети і конкретних завдань дослідження.
3. Визначення об'єкта і предмета дослідження.
4. Накопичення необхідної наукової інформації, пошук літературних та інших джерел відповідно до теми і завдань дослідження, їх вивчення й аналіз.
5. Відпрацювання гіпотез і теоретичних передумов дослідження.
6. Вибір системи методів проведення дослідження.
7. Обробка, аналіз, опис процесу та результатів дослідження, що проводилося згідно з розробленою програмою і методикою.
8. Обговорення результатів дослідження.
9. Формулювання висновків та оцінка одержаних результатів, їх публічний захист. [10]

Структура наукового дослідження

Типологія наукового дослідження

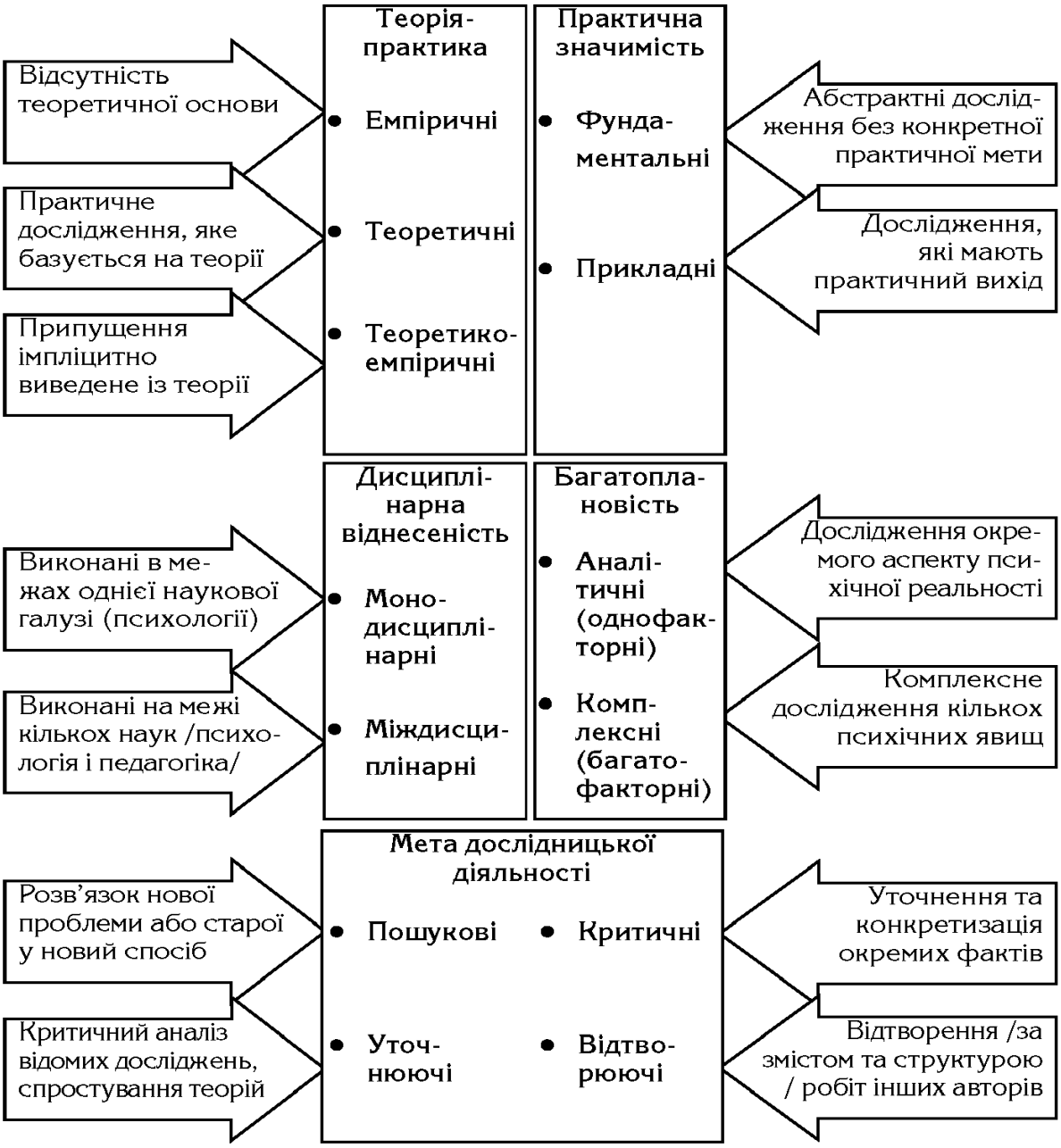

Етапи наукового дослідження

Етапи дослідження	Ілюстрація етапів	Схема дослідження
I. Постановка наукової проблеми	Окреслення чіткого кола питань, розв'язання яких ляже в основу дослідження — наукових інтересів дослідника. Формулювання теми дослідження, його загальної гіпотези. Визначення об'єкта та предмета дослідження. Формулювання загальної мети	Формулювання теми дослідження ↓ Формулювання загальної гіпотези ↓ Визначення об'єкта та предмета дослідження ↓ Формулювання загальної мети дослідження
II. Теоретичний аналіз проблеми	Аналіз літератури, створення авторської моделі досліджуваного явища з уточненням проблеми	Аналіз наукової літератури з теми дослідження ↓ Авторська модель досліджуваного явища
III. Формулювання гіпотез	Розробка системи наукових припущень (гіпотез), конкретизація загальної мети у завданнях	Висунення гіпотез дослідження ↓ Формулювання завдань дослідження
IV. Планування та проведення дослідження	Розробка програми дослідження, вибір методів та технічних процедур. Проведення дослідження	Розробка програми дослідження ↓ Проведення дослідження
V. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів	Якісний та кількісний аналіз результатів, перевірка їх статистичної значимості. Пояснення вивчених фактів та формулювання певних закономірностей існування досліджуваного явища	Якісний та кількісний аналіз отриманих даних ↓ Перевірка статистичної значимості результатів ↓ Інтерпретація результатів дослідження
VI. Формулювання висновків	Співвіднесення теорії та емпірії. Теоретичне узагальнення результатів дослідження та розробка практичних рекомендацій	Формулювання теоретичних висновків ↓ Розробка практичних рекомендацій

Поняття про наукову проблему

Наукова проблема - чітко окреслене коло питань (чому? яким чином? за яких умов?), яке охоплює основну ідею та загальне спрямування дослідження. Постановка проблеми - це початок дослідження, запит, що лежить в його основі.

Базові характеристики наукової проблеми

Характеристика наукової проблеми	**Наукова проблема: «Залежність агресивності підлітків від стилю сімейного виховання»**	**Побутова проблема: «Чому одні хлопці б'ються в школі, а інші ні?»**
Сформульована у наукових категоріях - термінах та поняттях	Проблема, описана у наукових термінах та поняттях: «стиль виховання», «агресивність»	Для опису проблеми використані побутові поняття: «одні хлопці», «б'ються в школі»
Передбачає можливість операціоналізації - максимального зв'язку із практикою дослідження	Поняття визначаються через конкретні операції: «агресивність» - прямі і непрямі дії чи висловлювання, спрямовані на завдання шкоди чи болю іншому, приниження його гідності	Поняття не операціоналізуються, спрощують психічну реальність, внутрішньо не структуровані - не містять послідовної системи операцій практичного вивчення проблеми
Імпліцитно (внутрішньо) містить шлях власного розв'язку	Вивчення «стилю сімейного виховання призведе до розуміння причин агресивності підлітків»	Звичайне питання, для відповіді на яке потрібний додатковий пошук пояснень
Передбачає отримання нового наукового знання	Вирішення проблеми призведе до розширення розуміння ролі сімейного виховання у розвитку особистості дитини	Відповідь на питання не буде науковим знанням, оскільки базуватиметься на умовиснівках, а не на практичному дослідженні
Практично значима	Проблема має практичний вихід - корекція стилю виховання з метою попередження підліткової агресивності	Практична значимість розв'язку побутової проблеми сумнівна, оскільки вона не обгрунтована науково

Типи проблем:

• реальні проблеми (вирішення яких дає практично значимий результат);

• псевдопроблеми (малозмістовні);

• риторичні проблеми (не мають розв'язку).

Джерела наукових проблем:

• недостатність (дефіцит) наукового знання про реальність;

• протиріччя (парадокси у науковому знанні);

• еволюційний розвиток наукового знання;

• революційний розвиток наукового знання.

Теорія як реконструкція реальності. Види теорій.

Теорія - вища форма наукового знання як логічно впорядкована система знань та уявлень про частину реальності. Теорії створюються з метою розкриття сутності, закономірностей та прогнозу взаємодії психічних явищ між собою та з об'єктивною реальністю.

Види теорій

Рівні теорій

Теорії вищого рівня	«...не можна безпосередньо вивести «емпірично навантажені» гіпотези, які можна перевірити на практиці» [С. 18].
Теорії середнього рівня	«...не прямо співвідносять загальні висловлювання... про можливі психологічні закони з рівня емпірії» [С. 16].
Теорії нижчого рівня	«...передбачають використання пояснювальних схем, в яких поняття максимально навантажені емпірично» [С. 16].

Загальне поняття про гіпотезу

Гіпотеза (від грец. hypothesis - основа, припущення) - логічне припущення про існування явища, причини його виникнення або наявність та характер зв'язку між двома чи більше явищами. Під гіпотезою розуміють як саме припущення, так і його зміст.

Вимоги до наукових гіпотез

Ознаки науково правильної (продуктивної) гіпотези

Адекватність (гіпотеза має відповідати теоретичній основі дослідження, його меті та завданням, адекватно відображувати психічну реальність).

Правдивість (гіпотеза має містити логіку здорового глузду і базуватись на вже відомих, доведених фактах).

Можливість перевірки (гіпотеза лише тоді науково цінна, якщо її можна перевірити повторно).

Особливості перевірки гіпотез:

- можливість операціоналізації;
- можливість прямої чи непрямої перевірки;
- частковість перевірки.

Основні правила висунення і перевірки гіпотез

«Гіпотеза має знаходитись у відповідності або хоча б бути сумісною з усіма факторами, яких вона стосується».

«З більшості протилежних гіпотез, висунених для пояснення серії фактів, перевагу надають тій, яка однозначно пояснює більшість».

«З метою пояснення пов'язаної серії фактів слід висувати якомога

меншу кількість різних гіпотез, до того ж, їх зв'язок має бути максимально тісним».

«При висуненні гіпотези слід усвідомлювати імовірнісний характер її висновків».

«Гіпотези, що суперечать одна одній не можуть бути істиними одночасно, за виключенням того випадку, коли вони пояснюють різні сторони і зв'язки одного і того ж об'єкту».

Характеристики наукової гіпотези

- Операціоналізованість (можливість представлення у вигляді операцій практичного дослідження, що дає можливість емпіричної перевірки).
- Простота (можливість простого пояснення досліджуваного явища).
- Середній рівень узагальненості (можливість охоплення певного кола явищ, бо занадто загальна гіпотеза виключає можливість операціоналізації, а завузька - спрощує досліджуване явище).
- Фундаментальність (базування на попередніх, емпірично перевірених та теоретично обґрунтованих знаннях).

Типологія гіпотез

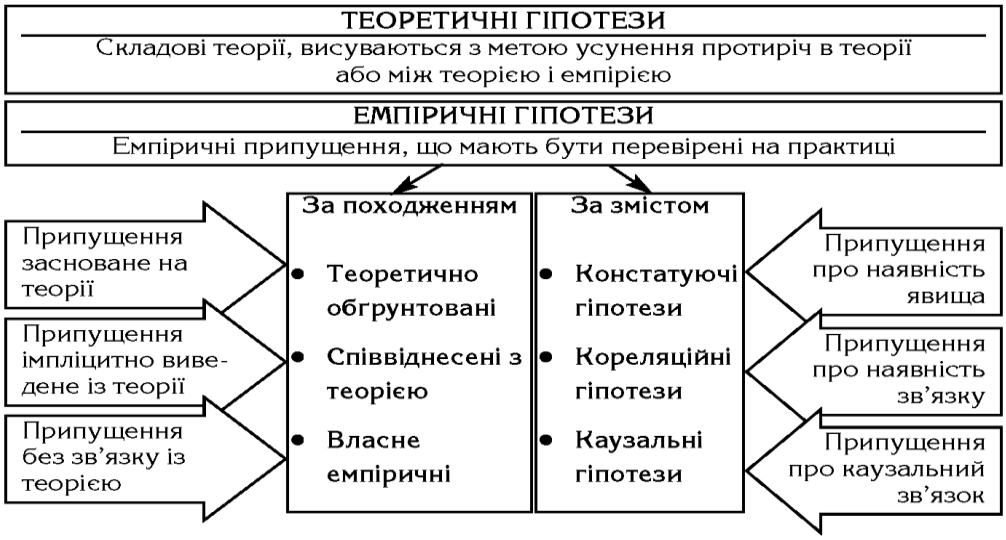

Логіка експерименту як гіпотетико-дедуктивного методу

Класифікація методів психологічного дослідження.

Нагадаємо, що *метод - це шлях наукового дослідження або спосіб пізнання будь-якої реальності*.

Методи психологічної науки звичайно поділяють на 4 групи.

Методи теоретичного дослідження - вони застосовуються на першому та другому етапі загальної методики психологічного дослідження і допомагають подумки пізнавати сутність певного психічного явища. До цієї групи методів належать *моделювання, реконструкція, типізація*.

Моделювання має за мету створення аналогу певного явища, в якому акцентовано головні закономірності цього явища і виключено другорядні, випадкові фактори.

Реконструкція полягає у змістовій або структурній перебудові явища з метою кращого його розуміння.

Типізація спрямована на визначення варіантів даного явища відповідно певним ознакам.

Методи емпіричного дослідження - вони застосовуються на третьому етапі загальної методики психологічного дослідження і допомагають реальній взаємодії дослідника з проявами психічного явища. Ці методи спрямовані на отримання фактичного матеріалу і застосовуються до певних носіїв психічних явищ: до людей-випробуваних, інколи до тварин, інколи - до самого дослідника (при застосуванні методу самоспостереження). До цієї групи належать методи спостереження, експерименту, опитування, бесіди, тестів, аналізу продуктів діяльності та ін., які більш докладно розглянуті в наступному параграфі.

Аналітичні методи - вони застосовуються на четвертому етапі загальної методики психологічного дослідження і слугують об'єктивації отриманих результатів. Аналітичні методи поділяються на *якісні* та *кількісні*.

Якісні методи аналізу спрямовані на з'ясування *причин* високого чи низького рівня досягнень, розвитку здібностей, залежність їх від індивідуальних та вікових проявів особистості, умов життя та діяльності, стосунків у колективі, ставлення до діяльності тощо (до них можна віднести контент-аналіз, який застосовується у роботі з психологічно змістовними текстами і полягає у переводі змістової інформації в кількісну).

Кількісні методи аналізу спрямовані на *обчислення* коефіцієнтів правильного розв'язання завдань, частоти повторення спостережуваного психічного явища та інших характеристик (це такі методи математичної статистики, як варіаційний аналіз, кореляційний аналіз, регресійний аналіз, факторний аналіз та ін.).

Методи організації дослідження складають окрему групу методів; вони мають відношення не тільки цо певного етапу загальної методики психологічного дослідження, але й до пізнавального циклу в цілому. До цієї групи належать *лонгітюдний* та *порівняльний* методи.

Лонгітюдний метод передбачає вивчення різних стадій розвитку певного психічного явища на одному й тому ж випробуваному протягом тривалого

часу (на різних вікових етапах розвитку особистості тощо). Цей метод широко використовується у дитячій та віковій психології. Лонгітюдне дослідження є найбільш ефективним, коли воно базується на дослідженні різних варіантів розвитку. Організація лонгітюдного дослідження передбачає одночасне застосування інших методів: спостереження, тестування, психографії та ін.

Порівняльний метод (метод *зрізів*) дозволяє вивчати паралельно й одночасно єдине психічне явище на різних випробуваних. Якщо він застосовується для порівняння психіки випробуваних різного віку, то дослідження називають порівняльно-онтогенетичним. Порівняння одного й того ж явища у здорових та психічно хворих випробуваних називають порівняльно-патологічним дослідженням. У випадку збору фактичного матеріалу про випробуваних, що знаходяться в однакових педагогічних умовах, мова йде про порівняльно-педагогічне дослідження.

Методи психологічного дослідження

1) Теоретичні – дослідник контактує не з реальністю, а з її мисленнєвою репрезентацією – уявленням у вигляді образів, формул, схем.

Види:

- Гіпотетико-дедуктивний метод – висування гіпотез від абстрактного до конкретного, від загальних положень до конкретних явищ та фактів дійсності.

Результат: теорія, закон.

- Індуктивний метод – навпаки від конкретного до загального, від фактів до їх узагальнення.

Результат: закономірність, класифікація.

- Моделювання – конкретизація методу аналогій, від конкретного до конкретного, коли замість реального об’єкту обирається простіший або доступніший аналог. Дослідження аналогу об’єкта, внаслідок того, що безпосереднє вивчення об’єкта є неможливим, недоцільним або неетичним.

Результат: модель об’єкту, процесу, стану.

2) Емпіричні – передбачають реальну зовнішню взаємодію суб’єкта та об’єкта дослідження.

Види:

а) Експериментальні
- експеримент

б) Неекспериментальні
- спостереження
- бесіда
- психологічне вимірювання
- архівний

Найпростіша класифікація емпіричних методів дослідження.

В основі класифікації – дві специфічних ознаки. Перша – активність чи пасивність впливу суб’єкта на об’єкт дослідження. Друга – безпосередність або опосередкованість процедури впливу.

Ознаки	Активний	Пасивний
Опосередкований	Експеримент	Вимірювання
Безпосередній	Бесіда	Спостереження

3) Інтерпретаційні – методи представлення та обробки даних, передбачають зовнішню взаємодію із знаково-символічною репрезентацією об'єкту - графіками, таблицями, схемами та формулами. Застосовуються на етапі обробки і аналізу результатів, отриманих за допомогою емпіричних методів.

Класифікаційна схема методів дослідження в психології

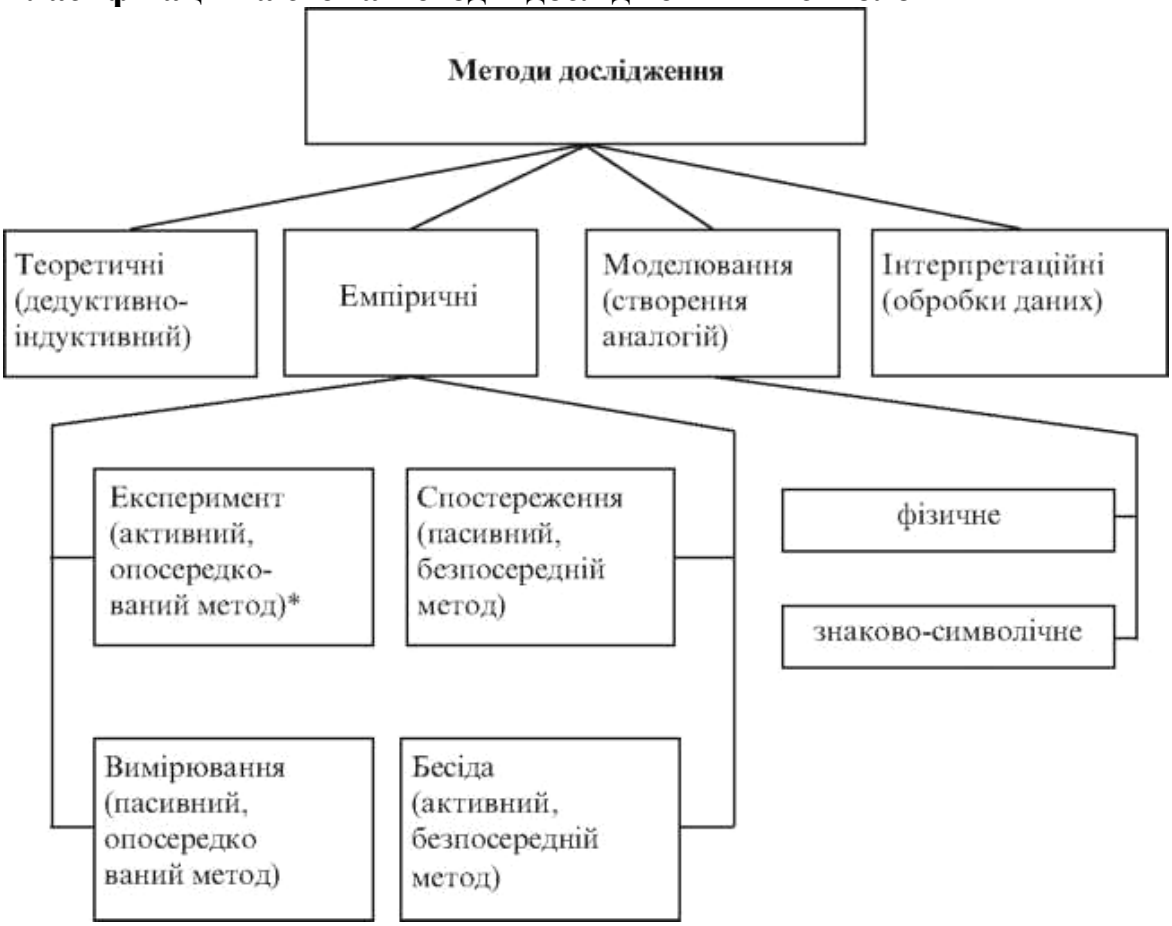

Класифікація методів психологічного дослідження за етапами наукового дослідження

Група методів	Методи психологічного дослідження
Організаційні методи	Порівняльний, лонгітюдний, комплексний методи — діють протягом всього дослідження як програма організації
Емпіричні методи	Експериментальні методи (лабораторний, польовий, природний, психолого-педагогічний експеримент); психодіагностичні методи (тести стандартизовані та проективні, анкетування, соціометрія, бесіда, інтерв'ю); праксиметричні методи (оцінка виробів та робіт, хронометрія, циклографія, професіографія); обсерваційні методи (спостереження, самоспостереження); біографічні методи (аналіз фактів дат і подій життєвого шляху людини, документації, свідчень тощо); моделювання (математичне, кібернетичне моделювання)
Методи аналізу (обробки) даних	Кількісний аналіз; якісний аналіз (диференціація матеріалу по типам, групам, варіантам, складання психологічної казуістики)
Інтерпретаційні методи	Генетичні методи (філогенетичний, онтогенетичний, історичний власне генетичний, соціогенетичний методи); структурні методи (психографія, типологічна класифікація, психологічний профіль)

Класифікація методів психологічного дослідження на основі способу взаємодії дослідника і предмета дослідження

Класифікація емпіричних методів психологічного дослідження за дослідницькою метою

Спостереження як метод психологічного дослідження.

Спостереження - метод безпосереднього дослідження реальності, спрямований на ідентифікацію, найменування, порівняння, опис та класифікацію окремих явищ та їх сукупності. Предметом спостереження як правило виступають поведінка, вербальна та невербальна активність, емоційна сфера та інші аспекти психічного, які піддаються безпосередньому вивченню.

Класифікація видів психологічного спостреження

КРИТЕРІЙ: особливості організації	• **Вільне спостереження** (нерегульоване, нецілеспрямоване) — мінімум обмежень стосовно предмета та організаційних процедур. • **Цілеспрямоване спостереження** — стандартизовані вимоги щодо мети, предмету спостереження, особливостей організації
КРИТЕРІЙ: рівень узагальненості одиниць дослідження	• **Систематичне спостереження** — високий рівень структурування та узагальнення одиниць спостереження; наявність системи категорій — параметрів спостереження. • **Несистематичне спостереження** — низький рівень систематизації одиниць спостереження, вибірковість параметрів спостереження
КРИТЕРІЙ: позиція спостерігача	• **Зовнішнє спостереження** — спостерігач не взаємодіє з предметом спостереження, реєструє його прояви зі сторони. • **Включене спостереження** — спостерігач безпосередньо включений у коло осіб, за поведінковими проявами яких спостерігає
КРИТЕРІЙ: спосіб спостереження	• **Приховане спостереження** (етологічний підхід) — спостерігач не повідомляє учасникам про процедуру спостереження. • **Відкрите спостереження** (етнологічний) — спостерігач повідомляє учасникам про процедуру спостереження
КРИТЕРІЙ: місце проведення	• **Польове спостереження** — проводиться в умовах, звичайних для життя та діяльності учасників. • **Лабораторне спостереження** — проводиться в умовах лабораторії

КРИТЕРІЙ: хронологія організації	• **Лонгітюдне спостереження** — тривале спостереження (до кількох років) з одними і тими учасниками. • **Періодичне спостереження** — спостереження протягом чітко заданих проміжків часу з неодноразовими повторними зрізами. • **Одноразове спостереження** — опис окремого випадку.
КРИТЕРІЙ: спосіб звіту спостерігача	• **Стандартизоване спостереження** — цілеспрямоване спостереження, звіт готується за стандартизованою формою з описом усіх можливих параметрів. • **Нестандартизоване спостереження** — спостереження, яке може бути цілеспрямованим, однак не мати чітких параметрів.

Процедура спостереження

Підготовчий етап
Формулювання дослідницької проблеми, предмета та об'єкта спостереження, мети та орієнтовних завдань спостереження, пошук бази спостереження, розробка дослідницької програми (деталізованої схеми спостереження, із зазначенням усіх необхідних етапів, матеріалів та процедур, яка оформлюється у вигляді наукового документу).

Слід розрізняти «об'єкт дослідження» як його науковий контекст і «об'єкт спостереження» як особу (вибірку), за якою спостерігають. Використання поняття «об'єкт» стосовно людей в такому контексті цілком коректно.

Структура дослідницької програми

Етап роботи	Пр.: Спостереження за уважністю студентів протягом навчального дня
Вибір об'єкта (вибірки) та предмета спостереження	Предмет: уважність студентів на лекціях; об'єкт: група студентів
Вибір параметрів спостереження, системи їх кодування, способів реєстрації	Параметри та кодування: кількість перепитувань — (число), кількість відволікань — (число); відсторонений/зацікавлений вигляд — ВВ/ЗВ. Реєстрація — безпосереднє спостереження та відеозапис
Вибір часової тривалості	Тривалість — навчальний день (4 пари по 80 хвилин)
Вибір технічних засобів	Відеокамера, листок протоколу, ручка
Вибір контрольованих параметрів	В ході спостереження студенти навчаються в одній аудиторії, яка постійно провітрюється; матеріал, що читається має однаковий ступінь складності та цікавості

Етап проведення спостереження
На цьому етапі отримується емпіричний матеріал, ведеться протокол спостереження (додатковий дослідницький документ, в якому фіксуються показники за усіма параметрами спостереження з метою їх подальшого аналізу).

Структура протоколу спостереження

Учасники спостереження		Параметри спостереження											
		вигляд				кількість відволікань				кількість перепитувань			
		I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV
1.	Олексій С.	ЗВ	ЗВ	ЗВ	НЗ	3	8	4	2	2	3	4	7
2.	...												

Етап обробки та інтерпретації результатів
На цьому етапі здійснюється якісний та кількісний аналіз результатів, їх узагальнення, розробляються різноманітні пояснювальні схеми, типології та класифікації, інтерпретуються отримані результати.

Біографічний метод у психологічному дослідженні.

Біографічний метод - комплексний метод психологічного дослідження, спрямований на вивчення біографічних подій (життєвого шляху) людини. Біографічний метод налічує кілька модифікацій, представлений багатьма методиками та процедурами дослідницької роботи: аналіз щоденникових записів, автобіографій та біографій, психобіографічний метод, каузометрія, психологічна автобіографія, вчування та ін.

У психології біографічний метод - це система засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини. Даний метод емпіричного пізнання почав розроблятися в першій чверті XX ст. (Ш.Бюлер та ін.). Спочатку обмежувалися ретроспективним описуванням минулих етапів життя людини або всього життєвого шляху історичних персонажів минулого. Надалі біографічний метод почав включати аналіз актуальних та припущених у майбутньому подій (майбутня автобіографія, керована фантазія, графіки життя, каузо-метрія), а також дослідження кола спілкування (додаткові біографії, лінії відносин суб'єкта). Автобіографія розглядається науковцями як психологічний інструмент, що документує особистість та її історію. Виокремлюються спонтанні автобіографії, коли ініціатива ретроспективного погляду на власне життя належить самій особистості, та провоковані автобіографії, коли дослідник використовує прийом спонукання піддослідного говорити про себе за визначеним планом. Такий прийом гарантує однорідність зібраного матеріалу, що дає можливість порівнювати, поєднувати, узагальнювати отримані факти тощо.

Сучасні біографічні техніки, побудовані на основі вивчення особистості в контексті історії та перспектив розвитку її індивідуального буття і взаємовідносин із «значущими іншими», спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості. Аналізу піддають також просторові та часові характеристики організації ділового, сімейного, духовного життя особистості, взаємодію її з природним та соціальним середовищем.

Застосування біографічного методу передбачає отримання різнорідної об'єктивної інформації, для чого використовуються різні форми автобіографічної методики: опитування, інтерв'ю, тести. Також необхідним є аналіз свідчень очевидців, дані отримуються під час бесіди та опитувань близьких людей, під час первинного аналізу спогадів сучасників. Також використовуються модифікації методу вивчення продуктів діяльності, коли проводиться контент-аналіз щоденників та листів, здійснюється побудова кривих продуктивності і діаграм життєвих вимірів активності особистості.

Одним із методичних прийомів організації та проведення психологічного дослідження в межах біографічного методу є *вчування.* Цей прийом передбачає спільну роботу експериментатора та особистості над змістовими матеріалами її особистого життя. Реалізується прийом у два етапи:

1) перший етап - отримання фактичних даних про життєвий та творчий шлях особистості за допомогою набору тестових та дослідницьких методів.

Особливо важливим є акцент на емоційній насиченості репрезентованого особистістю матеріалу. Таким чином вдається не лише змістовно відновити хід подій у просторі індивідуального життя особистості, а й установити їхню емоційну значущість, насиченість смислом для особистості, сенс результуючих моментів у цих подіях. Психологу вдається на цьому етапі встановити та змістовно розкрити так звані «критичні точки», періоди події, ситуації, моменти в житті особистості. Саме вони зумовлять предмет взаємодії на наступному етапі;

2) другий етап - організація взаємодії психолога з особистістю, суть якої полягає в повторному, абстрагованому в часі від реальної події, переживанні, вчуванні особистості в зміст тієї чи іншої ситуації минулого, яка об'єктивно вплинула на хід подальшого життя цієї особистості, та корекція переживань з приводу якої може дещо гармонізувати або стабілізувати самовідчуття особистості в нинішньому періоді її життя. Застосування прийому вчування має, як правило, подвійний ефект: власне дослідницький, та психотерапевтичний. Цей прийом може реалізуватися в різному методичному оснащенні і є дуже лабільним щодо експериментальної ситуації дослідження.

Процедура вчування

Етап роботи	Зміст роботи
Отримання фактичних даних про життєвий та творчий шлях людини	Встановлення емоційної насиченості та смислової значимості основних подій життя
Вчування в зміст важливих подій	Актуалізація для людини значимих подій, вчування в їх зміст, переоцінка значимості

Процедура каузометричного дослідження

Етап роботи	Зміст роботи
Біографічна розминка	Налаштування на роботу, позитивізація контакту
Формування списку подій	Виділення суб'єктивно значимих для людини подій
Датування подій	Вказування орієнтовних дат минулих і майбутніх подій
Причинний та цільовий аналіз міжподієвих відносин	Встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями власного життя
Аналіз сфер подій	Віднесення подій до певної сфери (сім'я, робота тощо)

Метод аналізу продуктів діяльності.

Про психічне життя, особливості людини можна судити також опосередковано – за продуктами її діяльності, тобто за такими матеріалами, як малюнки, письмові твори (вірші, проза), технічні вироби, тематичні альбоми, колекції тощо. Коли вивчають творчу діяльність людини, дуже важливо аналізувати не лише продукт, але й прослідкувати сам процес створення цього продукту, з'ясувати як були отримані певні результати. Окрім змістовної сторони цих продуктів діяльності (тематика, сюжет, зміст), деяке значення для пізнання особи має й їхнє оформлення, зокрема стиль письмового мовлення, манера малювання і т. ін. Все це дозволяє розкрити не лише особливості творчої діяльності, інтересів і здібностей піддослідного, але й отримати додаткові дані про його ставлення до тих чи інших явищ оточуючого середовища.

Метод аналізу продуктів діяльності - система дослідницьких процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності людини. Продукт (від лат. produce - виробляти) - такі реальні та ідеальні вияви активності людини, які можуть бути об'єктивно вивчені: малюнки, щоденники, літературні твори тощо. [14] Аналіз продуктів діяльності дозволяє робити опосередковані висновки про сформованість знань людини, її інтереси та здібності, розвиток тих чи інших психологічних якостей. Аналіз продуктів діяльності може використовуватись як самостійний дослідницький метод, поєднуватись з іншими (спостереження та аналіз продуктів діяльності), а може входити до складу інших методів, наприклад, біографічного дослідження.

Види дослідницького матеріалу (продуктів діяльності)

Продукти діяльності матеріальної форми	Продукти діяльності знакової форми	Продукти діяльності ідеальної форми
Власне продукти діяльності як матеріальні вироби, окремої людини, такі, що відображують її індивідуальність: малюнки, вишивки, скульптури тощо	Продукти діяльності людини, фіксовані в одній із знакових систем, таких як мова чи танці: листи, твори, щоденники, автобіографії, танці тощо	Думки, міркування, плани, мрії та інші продукти діяльності, які вербалізуються при безпосередньому дослідженні у ході бесіди або інтерв'ю

Етапи аналізу продуктів діяльності

Етап роботи	Зміст роботи
Визначення сутності предмета дослідження та побудова теоретичної моделі досліджуваного явища	Дослідник має послідовно відповісти на ряд питань: • який зміст та мета діяльності, що досліджується; • яке значення має ця діяльність для людини; • за допомогою яких інструментів діяльність здійснюється (прийоми, засоби, техніки); • в чому полягає власне процес діяльності (як він відбувається); • що є продуктом діяльності
Побудова еталонної моделі «продукту діяльності» (коли мета — встановлення певних норм: вікових, інтелектуальних)	Дослідник будує модель, еталон для порівняння продуктів діяльності досліджуваного: модель «ідеального продукту діяльності», «продукту діяльності, що відповідає віку» тощо
Аналітична та прогностична робота	Аналіз продукту діяльності, його порівняння з еталонною моделлю, інтерпретація отриманих результатів, дослідницький прогноз

Архівний метод у психологічному дослідженні.

Архівний метод - аналіз та тлумачення інформації, яка була зібрана та збережена (заархівована). Як правило, аналізується інформація, зібрана не фахівцями-психологами, а така, що відповідає не всім вимогам психологічного дослідження. Архівний метод є скоріше формою організації дослідження, ніж самостійною процедурою. Так, на основі аналізу архівних матеріалів може здійснюватись біографічне дослідження, також можуть аналізуватися заархівовані продукти діяльності.

Переваги і недоліки архівних досліджень в психології

Переваги	Наявність великої кількості архівних матеріалів, доступних для вивчення, таких, що стосуються майже усіх сфер життя та діяльності людини (газетні статті, судові протоколи, лікарняні архіви, документація організацій тощо)
	Можливість вивчати унікальні нетипові моделі поведінки (особливості творчості відомих письменників, поетів, художників, скульпторів тощо)
	Можливість вивчати події, які не піддаються маніпуляції (Пр.: особливості перебігу посттравматичного стресу у жертв автокатастроф)
	Економія часу на збір матеріалів
Недоліки	Недоступність окремих записів та матеріалів
	Неточність даних внаслідок збору не фахівцями (пропуски інформації, нерепрезентативність вибірки)
	Ризик викривлення результатів внаслідок ефекту Пігмаліона (експериментатор може відібрати лише ту інформацію, яка підтверджує гіпотезу)
	Труднощі статистичної обробки отриманих даних внаслідок їх різнорідності (збір даних міг відбуватися у різний спосіб за різними процедурами, що спричиняє труднощі при його систематизації та аналізі)

Бесіда, інтерв'ю та анкетування у психологічному дослідженні.

Бесіда, інтерв'ю та анкетування належать до емпіричних методів одержання інформації на основі вербальної комунікації, широко використовуються як у практиці психологічних досліджень, так і в практиці психологічної допомоги.

Бесіда - вільне, відносно нерегламентоване спілкування між психологом та учасником дослідження (терапії). Бесіда є одним з найпоширеніших методів.

Інтерв'ю - це бесіда організована у формі опитування, коли обов'язковою є процедура постановки стандартизованих питань та реєстрації відповідей на них.

Анкета - це стандартизоване інтерв'ю, представлене в письмовій формі.

Бесіда, інтерв'ю та анкетування не належать до стандартизованих діагностичних методів та не потребують при розробці процедур валідизації.

Використання бесіди, інтерв'ю та анкетування у психологічних дослідженнях

Дослідницька (експериментальна, діагностична) бесіда
Використовується в ситуації дослідження (експерименту, діагностики, патопсихологічного обстеження)

Вступ у дослідження
Використовується на початку дослідження з метою пояснення змісту та мети роботи, надання інструкції

Власне дослідження
Використовується з метою виявлення та подальшого аналізу даних про досліджуване явище

Діагностичне інтерв'ю

Анкетування

Використання бесіди та інтерв'ю у практиці психологічної допомоги

Клінічна (терапевтична) бесіда
Використовується в ситуації психологічної допомоги (психотерапії, психологічного консультування, психокорекції)

Налаштування на роботу
Використовується на початку роботи з метою позитивізації контакту, налаштування на роботу

Надання освітньої інформації
Використовується з метою надання інформації про зміст та структуру психологічної допомоги

Вивчення особистості клієнта
Використовується з метою вивчення особистості клієнта, дослідження його особистісних якостей

Надання психологічної допомоги
Використовується з метою здійснення терапевтичних інтервенцій; надання психологічної допомоги

Діагностичне інтерв'ю

Клінічне інтерв'ю

Анкетування

Правила формулювання питань у бесіді, інтерв'ю та анкеті

Правило	Зміст
Стислість	Питання мають формулюватися максимально коротко, без зайвих слів, зворотів та пояснень
Однозначність	Побудова питань без двозначностей, простих для розуміння, без прихованих підпитань та можливостей «власного тлумачення»
Визначеність понять	Використання при формулюванні питань лише визначених термінів та понять, або їх попереднє роз'яснення
Конкретність	Конкретизація питань як їх доформулювання, роз'яснення **Пр.**: розподіліть, будь ласка, за ступенем важливості якості справжнього педагога (такого, якому б Ви довірили власну дитину)
Відсутність претензійності	Формулювання питань без претензій на очевидність відповіді або вищість дослідника

Види питань за структурою потенційної відповіді

Відкриті запитання	Закриті запитання	Запитання із варіантами відповідей
Питання з широким діапазоном, яке вимагає розгорнутої відповіді. **Пр.:** Опишіть, будь ласка, свій звичайний день	Питання вимагає короткої і конкретної відповіді. **Пр.:** Чи вмієте Ви раціонально розподіляти свій час?	Відповідь передбачає кілька варіантів вибору. **Пр.:** У критичних ситуаціях Ви спокійний чи тривожний?

Види питань за особливостями побудови

Вид питання	Характеристика	Приклад
Нейтральне	Питання без тиску на досліджуваного, таке, що дозволяє розкрити власну думку, не містить варіантів відповідей та підказок	Як Ви вважаєте, в чому причина ситуації, що склалася?
Кероване	Питання з натяком на те, що дослідник передбачає або знає відповідь	Ви вважаєте, що діти не справедливі до Вас?
Дзеркальне	Питання, яке відображує попередню фразу (звернення) досліджуваного. Питання-повтор	Я нещасний.Ви вважаєте себе нещасливою людиною?
Уточнююче	Питання, яке ставить на меті уточнити зміст думки досліджуваного	Я вважаю себе чесною людиною.Що Ви розумієте під чесністю?
Питання-пауза	Мовчазне питання, без використання вербальних засобів. Активно використовується погляд, вираз обличчя тощо	

Стандартизовані опитувальники та тести як методи психологічного дослідження.

Стандартизовані тести та опитувальники - психодіагностичні методи, спрямовані на встановлення типових якостей та характеристик людини на основі стандартизованих дослідницьких процедур.

Тест (від англ. test - проба, перевірка) - фіксоване у часі та визначене за процедурою дослідження індивідуально-психологічних характеристик людини. В широкому розумінні тестами вважають усі стандартизовані психодіагностичні методи, в тому числі особистісні опитувальники і проективні методики. У вузькому розумінні тест - це процедура розв’язання стандартизованих завдань.

Опитувальники - стандартизовані діагностичні методи, що представляють собою серію стандартизованих питань.

Усі стандартизовані діагностичні методи мають відповідати вимогам валідності, надійності та репрезентативності.

Основні характеристики стандартизованих діагностичних методів

Валідність	Надійність	Репрезентативність
Комплексна характеристика методики, яка вказує на її здатність вимірювати саме той параметр, для виміру якого вона призначена	Характеристика методики, яка свідчить про точність психодіагностичних вимірів та стійкість тесту до дії сторонніх факторів	Характеристика методики, як можливість її використання на тій або іншій вибірці з високою надійністю результатів

Типологія стандартизованих діагностичних методів

Вплив дослідника	Предмет психодіагностики				
	здібності та психічні функції	особистісні риси	індивідуальні характеристики суб'єктивного досвіду	мотивація, ставлення	характеристики спілкування та взаємодії
Мінімальний	об'єктивні тести				
	тести-опитувальники				
Середній			психосемантичні методики, проективні техніки		
Максимальний					діалогічні методики

Кореляційне дослідження.

Кореляційне дослідження (від англ. correlation - співвідношення, взаємозв'язок) проводиться з метою перевірки статистичної гіпотези про наявність зв'язку між двома або більше явищами. Наявність кореляційного зв'язку свідчить про залежність між досліджуваними явищами, однак не вказує на те, яке з них є причиною, а яке наслідком.

Основні типи кореляційних досліджень

Типи	Характеристика
Порівняння двох груп	Порівнюються результати психологічного дослідження (виміру) тієї або іншої якості, стану тощо представників двох груп (пр.: схожість/відмінність реакцій на критичну ситуацію чоловіків та жінок)
Одновимірне дослідження однієї групи в різних умовах	Порівнюються результати психологічного дослідження (виміру) тієї або іншої якості чи стану тощо у представників однієї групи в різних умовах (пр.: порівняння рівня тривожності першокласників в період адаптації до навчання та наприкінці першого року навчання)
Багатовимірне кореляційне дослідження	Порівнюються результати психологічного дослідження (виміру) тієї або іншої якості, стану тощо представників трьох і більше груп (Пр.: порівняння реакцій на ситуацію невдачі дітей різного віку)
Структурне кореляційне дослідження	Досліджується відмінність у рівні значимих кореляційних залежностей між показниками представників різних груп (Пр.: дослідження впливу різних варіантів статі батько(мати)/дитина на схожість їх особистісних рис)
Лонгітюдне кореляційне дослідження	Дослідження за схемою часових серій, коли дослідника цікавлять особливості динаміки кореляційного зв'язку між явищами протягом певного часу (Пр.: вивчення залежності шкільної тривожності від рівня успішності виконання навчальних завдань протягом шкільного навчання)

Поняття про психологічний експеримент. Види експерименту.

Психологічний експеримент - метод психологічного дослідження, що ставить на меті встановлення каузальних (причинно-наслідкових) залежностей між явищами.

Основні риси експериментальних досліджень

Типологія експериментальних досліджень

КРИТЕРІЙ: спосіб організації експерименту	• Лабораторний експеримент — проводиться в лабораторних умовах. • Природний експеримент — проводиться в природних умовах, звичних для учасників, які не поінформовані про впливи. • Польовий експеримент — експеримент за схемою природного, обладнання використовується, учасники поінформовані
КРИТЕРІЙ: характер впливу	• Констатуючий експеримент — експеримент, метою якого є встановлення причинно-наслідкового зв'язку між явищами. • Формуючий експеримент — експеримент, метою якого є формування певного явища
КРИТЕРІЙ: дослідницька мета	• Пошуковий експеримент — експеримент спрямований на пошук каузального (причинно-наслідкового) зв'язку. • Підтверджуючий експеримент — експеримент, спрямований на встановлення виду функціонального кількісного зв'язку між явищами. • Пілотажний експеримент — пробний експеримент, перший в серії
КРИТЕРІЙ: відповідність реальності	• Ідеальний експеримент — експеримент організований таким чином, що змінюється лише одна з умов, всі інші — контролюються. • Реальний експеримент — експеримент, в якому змінюється цілий ряд умов, в силу реальності (природності) проведення. • Експеримент повної відповідності — експериментальне дослідження, в якому всі умови та їх зміни відповідають реальності

Характерними рисами емпіричних досліджень, у яких здобувається наукове знання, згідно з системним підходом, є:

- усвідомлена, чітко визначена мета дослідження;

- обумовлені засоби дослідження (методологічні принципи, методи, методики);

- такі умови дослідження, що є максимально незалежними від ситуації й особистості дослідника);

- результат, інваріантний щодо простору, часу, особистісних характеристик і орієнтований на підтвердження чи відхилення гіпотези.

Експеримент є активним засобом пізнання дійсності, який передбачає втручання дослідника в ситуацію, що вивчається, і опосередковане управління

нею через зміну зовнішніх умов. Під час експерименту дослідник завжди спостерігає за поведінкою об'єкта дослідження і вимірює його стан, тобто процес експерименту обов'язково містить процедури спостереження і вимірювання.

Експериментуючи, дослідник не просто спостерігає за певними умовами і фактами, а й свідомо організує їх (як кажуть, здійснює експериментальний вплив), У цілому, організована діяльність експериментатора спрямована на підвищення істинності теоретичних знань через здобуття наукового факту.

Отже, експеримент можна визначити як метод наукового пізнання, спрямований на встановлення причинно-наслідкових залежностей у спеціально створених умовах, які контролюються дослідником.

При цьому слід зауважити, що доведення причинно-наслідкового зв'язку між подіями А і Б (коли А є причиною Б) передбачає встановлення:

• факту передування А за часом Б;

• зв'язку між А і Б, коли зміна А супроводжується зміною Б (у цьому випадку говорять про коваріацію змінних А і Б);

• відсутності інших, конкурентних пояснень експериментального впливу, тобто доведення, що жодні інші події не викликають появи Б [3].

Особливістю психологічного експерименту є його суб'єктивно-об'єктивний характер. Залишаючись об'єктивним у своїх основних характеристиках (характер подачі впливу, засоби реєстрації зовнішніх проявів психіки тощо), психологічний експеримент обов'язково містить суб'єктивний компонент - суб'єктивні переживання, стани, характеристики досліджуваного - об'єкта дослідження й одночасно суб'єкта експериментальної взаємодії). Саме співвідношення між цими суб'єктивними переживаннями та їхніми об'єктивними причинами й наслідками становить предмет експериментального дослідження у психології. Крім того, суттєвою характеристикою об'єкта психічного дослідження є його індивідуальна неповторність, унікальність. Навіть подібні за віком, статусом, статтю досліджувані відрізняються за іншими, не менш суттєвими характеристиками. Це утруднює порівняльний аналіз, оцінку та інтерпретацію експериментальних даних.

Існує кілька підходів до розуміння особливостей організації експерименту в психології. Інструментальний (функціональний) підхід був запроваджений Л. Виготським, який експериментально досліджував процеси розвитку вищих психічних функцій і виявив, що їхній розвиток опосередкований знаками, які виникли у процесі історичного розвитку людини.

На підставі результатів дослідження була побудована «функціональна методика подвійної стимуляції», спрямована на розкриття інструментальної функції знаків (тобто стимулів, що мають значення) у загальній структурі вищих психічних процесів. Згідно з цією методикою поведінка дитини організовувалася за допомогою двох рядків стимулів таким чином, щоб забезпечити використання одного з рядків стимулів (наприклад, малюнків) як

інструмент (допоміжний засіб) для певних операцій (наприклад, запам'ятовування) з іншим рядком стимулів. Отже, цей підхід передбачав утручання людини в ситуацію, її активну роль, поведінку, яка вимагала введення нових стимулів - знарядь, осмислення ситуації.

Інструментальний підхід дістав подальший розвиток у діяльнісному підході, згідно з яким ставилося завдання дослідити в експерименті психіку, свідомість як суб'єктивний продукт цілеспрямованої активності, діяльності. Єдність діяльнісної теорії психіки й експерименту особливо яскраво виявилася в дослідженнях у роки Другої світової війни, коли стало можливим відтворити рухи та вищі психічні функції після тяжких поранень (мозкових травм) шляхом включення поранених у певні види діяльності. Тим самим була доведена принципова можливість прижиттєвого формування, «конструювання» нових функціональних систем, нових психічних здібностей.

У вітчизняній психології на ґрунті концепції розвитку особистості (Г. Костюк) і діяльнісного підходу сформувався генетико-моделюючий підхід, згідно з яким «досліджуване психічне явище або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності людини. Таким універсальним способом активності є задача, вирішення якої і передбачає функціонування відповідного психічного процесу. Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійсненого процесу вирішення задачі її моделі».

Необхідність урахування насамперед особливостей взаємодії досліджуваного й експериментатора в перебігу експерименту розкривається у підході, який, на нашу думку, можна умовно назвати соціально-психологічним. Згідно з цим підходом експеримент розглядається, насамперед, як спільна діяльність, взаємодія експериментатора і досліджуваного, важливою складовою якого є спілкування, оскільки саме у спілкуванні свідомість існує як для самої людини, так і для інших людей, і, отже, за допомогою спілкування у взаємодії можна передавати свій внутрішній світ.

При цьому основне завдання психологічного експерименту полягає в тому, щоб зробити доступними для об'єктивного спостереження істотні особливості внутрішнього процесу. З цією метою необхідно, змінюючи умови перебігу зовні видимої діяльності, підібрати ситуацію, в якій зовнішні дії адекватно відображали б внутрішній психологічний зміст. Тільки на підставі експериментального варіювання умов можна розкрити правильність однієї з можливих інтерпретацій дії або вчинку, відхиливши можливість усіх інших. Таке розуміння експерименту є характерним для вчинкового підходу, який розробляється у вітчизняній психології останніми роками.

Розгляд психологічного експерименту як системи спільної діяльності експериментатора і досліджуваного, що має на меті пізнання особливостей психіки останнього, дає, на думку багатьох дослідників, можливість цілісного уявлення про експеримент, враховуючи насамперед такі три моменти:

діяльність досліджуваного (експериментальна задача, яка розв'язується ним), особливості його особистості, характеристика особливостей взаємодії і спілкування дослідника та досліджуваного.

На ґрунті зазначених підходів виокремлюють такі групи принципів експериментального дослідження психіки: загальні (детермінізму, єдності свідомості та діяльності, розвитку, об'єктивності, системності, або цілісного вивчення психічних явищ, сутність яких розкривається в загальній психології) і спеціальні, серед яких, зокрема, формулюють:

• принцип репрезентативності об'єкта дослідження з метою забезпечення можливості поширення експериментальних результатів на великі групи людей;

• валідності (від англ. validity - дійсний, такий, що має силу) - обґрунтованості, ступеня співвіднесення експериментальних процедур як з базовими теоретичними поняттями, предметом дослідження, так і з експериментальними даними, отриманими іншими дослідниками; дає можливість вважати отримані експериментальні результати й висновки достовірними;

• надійності експериментальних даних, що передбачає організацію таких експериментальних умов, які забезпечують точність виміру психічних явищ, таким чином, щоб згодом можна було узагальнити і поширити на інших людей;

• інваріантності результату експериментального дослідження психіки, що обумовлює відносно стійкий зв'язок між експериментальним впливом і певною відповіддю (реакцією) об'єкта дослідження, задає принципову відтворюваність результатів дослідження;

• ізоморфізму, що обумовлює існування співвідношення між зовнішньою, предметно-практичною і внутрішньою психічною діяльністю, дозволяє поряд із об'єктивним вивченням зовнішніх факторів отримати об'єктивну інформацію про внутрішні, суб'єктивні фактори - властивості психіки суб'єкта;

• єдності теорії, експерименту і практики, що стверджує тісний зв'язок між практикою, яка визначає проблеми психології, методи дослідження тощо, і теорією, що розвивається на базі накопичених у експериментальних прикладних дослідженнях даних, які є для теорії як джерелом інформації, так і засобом перевірки її істинності; разом з тим теорія спрямовує пошуки розв'язання задач, що виникають в експерименті й на практиці;

• проектування (активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах). [3]

Перевагами експериментального дослідження психіки порівняно зі спостереженням є можливість вивчити психічні явища у найсприятливіших умовах; розкрити стійкі, суттєві й загальні зв'язки, недосяжні для наших органів чуття; можливість виявити причини психічних явищ, а отже, визначити психологічні закономірності та закони; можливість перевірити

раніше проведені дослідження, установити рамки й умови дії виявлених закономірностей; можливість реально впливати на розвиток психіки.

Експеримент певною мірою є більш етичним у зв'язку з тим, що в експерименті, як правило, бере участь досліджуваний, який погодився на втручання в його життя. Крім того, ніж вишукувати відповіді в усьому розмаїтті життєвих ситуацій, з численними складними супутніми обставинами, простіше й часто дешевше організувати експеримент як спрощену модель реальності. Експеримент є більш економічним, оскільки дослідник може сам організовувати й контролювати хід подій, досліджуючи факти психічної реальності в оптимальних умовах.

Разом з тим проведення експериментального дослідження психіки пов'язане з необхідністю розв'язання цілого ряду проблем. Це насамперед проблема штучності, адже саме в силу того, що експеримент являє собою модель реальності, в ситуації, яка моделюється, відсутні всі фактори складної і багатогранної взаємодії особистості з середовищем, що актуалізує проблему забезпечення так званої екологічної валідності - перенесення експериментальної моделі в реальні життєві обставини. Значущою для експериментального дослідження психіки є проблема ізоморфізму між психічною реальністю, що вивчається, і її об'єктивними показниками, адже очевидною є неможливість безпосереднього вивчення базових психічних процесів.

Часто досягнення експериментальних цілей веде до того, що досліджувані не знають про істинні цілі експерименту або взагалі не знають про те, що вони є об'єктом експериментального впливу. Це актуалізує проблему забезпечення етичності психологічного експерименту. Наприклад, відомий експеримент С. Мілграма, в якому досліджуваному «вчителю» необхідно було в контексті «навчального» експерименту впливати на іншу людину електрошоком, сила якого могла зростати у відповідності з вказівками експериментатора. Досліджуваний не знав, що «учень» насправді є помічником експериментатора й імітує реакцію на електрошок, якого насправді не було. Результати експерименту виявили, що, по-перше, не підкоритися владі експериментатора досліджуваним важче, ніж вони припускають. По-друге, така ситуація часто є конфліктною: з одного боку, досліджувані бажають допомогти експериментатору, а з другого - не бажають впливати на «учня» електрошоком. Хвилювання, яке виникало при цьому, іноді було таким великим, що експериментатори були вимушені припинити експеримент. І хоча у постекспериментальному інтерв'ю було застосовано цілий ряд заходів, щоб подолати стрес, деякі дослідники висловлюють побоювання щодо досить серйозного негативного впливу на особистість досліджуваного в даному експерименті.

Розв'язання потребує і проблема «подвійної суб'єктивності», коли на перебіг експерименту впливають особливості уявлень дослідника - суб'єкта про характер взаємодії досліджуваного зі світом. Досліджуваний - суб'єкт цієї взаємодії може не зрозуміти або не прийняти експериментальне завдання, і

саме це (а не рівень розвитку психічних якостей) зумовить низький рівень виконання експериментального завдання, або, навпаки, бажаючи виконати завдання якнайкраще (розцінюючи експериментальну процедуру як ситуацію експертизи), змінить звичайний темп діяльності. Тобто в ситуації експерименту в досліджуваного може проявитися мотивація соціального схвалення, коли досліджуваний хоче допомогти експериментатору і поводиться так, щоб допомогти, або прагнення до самопрезентації (виглядати краще перед самим собою і у зв'язку з цим не «піддаватися» експериментальному впливу).

Щодо експериментатора, то результати досліджень дозволяють припустити вплив біосоціальних якостей (віку, статі, зовнішності, національності), психосоціальних якостей (рівня тривожності, потреби в соціальному схваленні, агресивності), ситуативних факторів (настрою, стану здоров'я, особистого знайомства з досліджуваним) тощо.

При цьому взаємодія двох суб'єктів спільної діяльності - експериментатора і досліджуваного може викликати цілий ряд комунікатив-них артефактів.

Структура психологічного експерименту.

До структурних одиниць психологічного експерименту належать психологічні феномени, що вивчаються (предмет дослідження; залежна змінна); умови, якими маніпулює дослідник, в силу чого вони впливають на предмет дослідження (незалежні змінні, фактори впливу); інші зовнішні впливи, які контролює або не контролює дослідник (зовнішні змінні, сторонні змінні). Всі експериментальні умови пов'язані між собою твердженням про особливості причинно-наслідкового зв'язку - експериментальною гіпотезою.

Структура психологічного експерименту

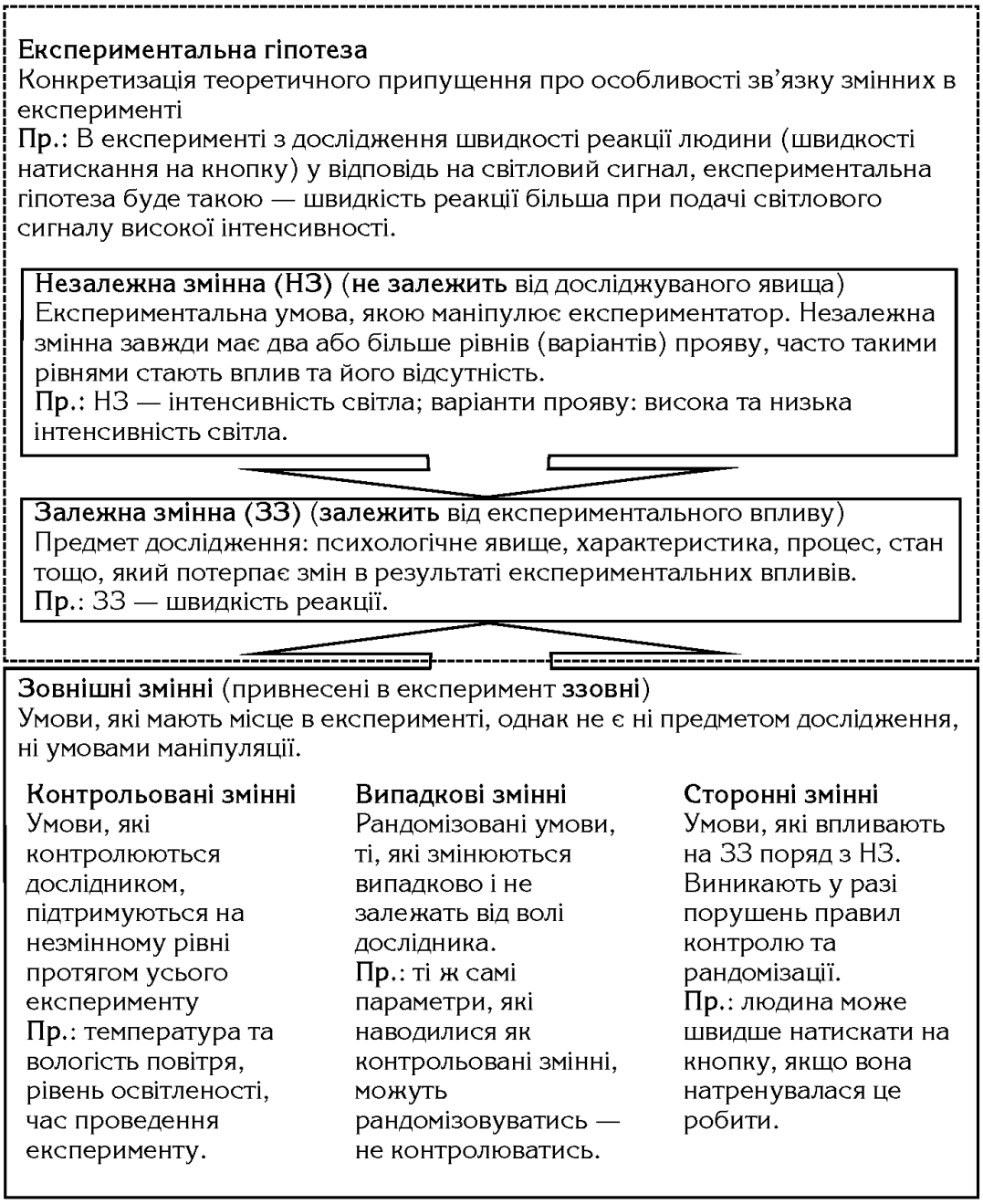

Поняття про залежну змінну.

Залежна змінна - предмет психологічного експериментального дослідження, те явище, зміни в якому спричиняються експериментальними маніпуляціями.

В якості залежної змінної в психологічному експерименті можуть виступати поведінкові прояви, фізіологічні та емоційні реакції, інші психологічні характеристики особистості, зміни, в яких можна зареєструвати за допомогою сучасних психологічних інструментів.

Зміни в залежній змінній, що виникають внаслідок експериментальних маніпуляцій, отримали назву експериментального ефекту.

Види залежних змінних в психологічному експерименті (за способом виміру)

ЗЗ, які спостерігаються безпосередньо	Змінні, які потребують фізичного виміру	Змінні, які потребують психологічного виміру
Такі поведінкові (вербальні та невербальні) прояви, вимір яких не потребує спеціальних інструментів. Пр.: плач; відмова від діяльності	Переважно психофізіологічні реакції, для виміру яких необхідним є використання спеціального обладнання. Пр.: артеріальний тиск, пульс	Психологічні характеристики, для виміру яких розроблені спеціальні методи (часто стандартизовані). Пр.: інтелект, рівень домагань

Типологія залежних змінних в психологічному експерименті (за сукупністю ознак)

Одновимірна ЗЗ	Багатовимірні ЗЗ	Фундаментальні ЗЗ
Змінна, яка представлена одним єдиним параметром, зміни якого безпосередньо вивчаються в експерименті. Пр.: швидкість сенсомоторної реакції	Змінна, що носить сукупний характер — представлена певною кількістю параметрів. Пр.: уважність як кількість відволікань, кількість помилок, обсяг занотованого матеріалу	Змінна комплексного характеру, параметри якої виступають як аргументи, а власне змінна як функція. Пр.: агресивність як функція від міміки, пантоміміки, лайки тощо

Базові характеристики залежних змінних

Характеристики	Зміст
Валідність	Адекватність операціоналізації залежної змінної теоретичній моделі експерименту та умовам його організації і проведення
Надійність	Сталість можливостей її виміру (реєстрації) протягом усього експерименту
Сензитивність	Чутливість залежної змінної до експериментальних маніпуляцій (зміни рівня незалежної змінної)

Поняття про незалежну змінну.

Незалежна змінна (фактор) - експериментальний вплив, безпосередня маніпуляція в експерименті. Незалежна змінна завжди має два або більше рівнів (варіантів) прояву. В якості незалежної змінної в експерименті можуть виступати умови, в яких здійснюється те чи інше завдання, характеристики цих завдань, емоційні та поведінкові стани, як власне учасника експерименту, так і осіб, що з ним взаємодіють.

Види незалежних змінних в психологічному експерименті

КРИТЕРІЙ: шкала представлення	• Якісні НЗ — незалежні змінні, представлені якісними характеристиками (шкала найменувань). • Кількісні НЗ — незалежні змінні, представлені у кількісному вигляді (рангова, пропорційна, інтервальна шкала)
КРИТЕРІЙ: кількість рівнів прояву	• Дворівневі НЗ — мають два рівні прояву. • Багаторівневі НЗ — мають три або більше рівнів прояву

Типологія незалежних змінних в психологічному експерименті

Поняття про вибірку та вимоги до неї

Для досягнення зовнішньої валідності експерименту особливо велике значення має відбір досліджуваних для участі в експерименті.

ПОПУЛЯЦІЯ, або**ГЕНЕРАЛЬНА СУКУПНІСТЬ** – це вся сукупність потенційних досліджуваних, які можуть бути об'єктами даного психологічного дослідження і на яких планується поширити експериментальні результати. Її вибір залежить від цілей дослідження.

ВИБІРКА – велика кількість людей або тварин, що обирається з генеральної сукупності і бере участь у дослідженні,

Ці досліджувані, як правило, розподіляються на контрольну (КГ) й експериментальну групи (ЕГ). При цьому досліджувані повинні бути правильно розподілені по КГ і ЕГ так, щоб всі групи були еквівалентними.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ВИБІРКА – модель популяції в цілому або тої її частині, поведінка якої нас цікавить.

Головна вимога до вибірки – її*репрезентативність* (представленість) – адекватності характеристик досліджуваних (вік, освіта, стать, умови їхнього життя тощо) відповідним характеристикам популяції, що вивчається. Т.б. вибірка повиннаякісно і кількісно представляти, моделювати генеральну сукупність, основні типи потенційних досліджуваних, що існують у цій популяції, оскільки висновки, що одержуються в експерименті, поширюються на всіх членів популяції, а не тільки на представників цієї вибірки.

Ступінь репрезентативності визначає зовнішню валідність експерименту.

Поняття вибірки. Теоретична гіпотеза експерименту, як очікує дослідник, спрямована на адекватне відображення ситуації з досить широкою групою суб'єктів, навіть якщо само по собі дослідження і тестування, яке проводиться в рамках експерименту, включає достатньо специфічні конкретні риси і базується на вивченні конкретних явищ.

Розглянемо один із можливих тестів загальної теоретичної гіпотези відносно того, що фрустрація породжує агресію. Перевірка цієї теоретичної гіпотези може бути здійснена, як ми зазначали вище, в термінах добре операціоналізованих понять, таких як образа, дратування досліджуваних, які зайняті виконанням певної діяльності (у випадку, який наводився вище) як фактору, що породжує фрустрацію. Кількість застосувань елетрошоку по відношенню до ображальника розглядається як форма прояву агресії.

Специфічні операції, як можна очікувати, відносяться до більш широких понять, так само як експериментування вимагає уточнення понять, в термінах яких проводиться дослідження теоретичної гіпотези, оскільки всі можливі ситуації, що описуються за допомогою однієї і тієї ж теоретичної гіпотези, передбачити в експерименті неможливо. У такий же спосіб необхідно уточнити склад досліджуваних, які обираються для участі в експерименті, оскільки всі суб'єкти, на яких планується поширити результати експерименту, не можуть бути практично протестовані. Отже, гіпотеза про зв'язок фрустрації і агресії орієнтована на те, щоб описати всі ситуації виникнення фрустрації і появи агресії як її наслідку, так само як і довести можливість прогнозування її спрямованості не тільки на людей, а й на тварин в ситуаціях подібних, які існували в минулому, існують зараз та існуватимуть у майбутньому.

Оскільки цілком очевидно, що всі індивідуми в популяції не можуть виступити в ролі досліджуваних в експерименті з агресією, вчений змушений обирати обмежену її кількість із загальної генеральної сукупності, по відношенню до якої теоретична гіпотеза має силу. Поняття генеральної сукупності, яке застосовується в більш широкому значенні, відноситься до частотного розподілення всіх членів певного класу, які мають одну чи більше

властивостей, що їх об'єднують. Генеральна сукупність може включати, скажімо, всіх учнів середньої школи, індивідумів з різними рівнями інтелекту, віку, показниками психологічних тестів особистості і т. ін. У психології поняття популяції чи генеральної сукупності зазвичай застосовується по відношенню до всіх членів даного класу суб'єктів, які в певних ситуаціях можуть поводитись однаково. У разі якщо вимірюються характеристики всіх членів популяції, можна отримати середні показники і стандартні відхилення для цієї групи. Такі показники, які можуть бути застосовані для описання всієї вибірки, називаються параметрами генеральної сукупності. Проте дуже рідко має сенс прагнути отримати виміри певних характеристик для всієї генеральної сукупності. Учений повинен обмежитись вибором підгрупи, яку називають *вибіркою,* і виміряти певні явища, що його цікавлять. Показники, які базуються на даних вибірки, називаються *статистичними даними.* На підставі їх аналізу можна оцінювати і робити висновки щодо параметрів тієї генеральної сукупності, з якої була сформована вибірка.

Поняття рандомізованої вибірки. Оскільки статистика вибірок використовується для того, щоб представити параметри генеральної сукупності, основна проблема, яку повинен вирішувати дослідник, полягає в тому, щоб забезпечити надійну репрезентативність вибірки по відношенню до генеральної сукупності. Ступінь, в якому вибірка адекватно репрезентує сукупність, що вивчається, є мірою, в якій статистика вибірки віддзеркалює параметри генеральної сукупності. Центральною проблемою щодо досягнення цієї відповідності є адекватний вибір щодо і призначення досліджуваних, які задіяні в експериментальних та контрольних умовах.

Існує декілька способів, за допомогою яких можна конструювати вибірки, щоб забезпечити їх репрезентативність. Можливо найбільш доцільним з них є *рандомізація.* Якщо кожний член генеральної сукупності отримує рівну вірогідність бути включеним у вибірку, процедура відбору розглядається як рандомізація, а сама вибірка зветься рандомізованою. Рандомізована вибірка гарантує, що підгрупа суб'єктів, відібрана з генеральної сукупності у такий спосіб, що вірогідність їх вибору була така ж сама, як і вірогідність вибору будь-якої іншої групи досліджуваних з тієї ж генеральної сукупності. В експерименті щодо зумовленості агресивних виявів фрустрацією, рандомізовані вибірки для експериментальних умов «ображання і дратування», з одного боку, і «не дратування» - з іншого, забезпечили, щоб індивідуми всіх вікових груп, статі, рівня освіти, релігійних переконань тощо мали рівні шанси бути обраними. Це не означає, що все різноманіття видів досліджуваних у генеральній сукупності має бути репрезентовано у вибірці. Наприклад, людина, з 20-ма роками освіти мала значно меншу вірогідність опинитися у цій вибірці, ніж людина з 12-річною освітою. Віртуально кожний параметр тесту вірогідності репрезентації у вибірці різних суб'єктів базується на положенні, що рандомізований вибір був здійснений на якомусь етапі формування вибірки. Слід враховувати, що й рішення щодо статистичного відхилення нульової гіпотези відносно розбіжностей між середніми

показниками теж пов’язане з процедурою рандомізованого формування вибірки.

Рівномірні і нерівномірні вибірки. Якщо не існує певних обмежень щодо можливого включення кожного суб’єкта з генеральної сукупності у дану вибірку, або якщо обмеження, які накладаються на нього, не заважають забезпечити істинну репрезентативність популяції, дослідники вважають, що обрана ними вибірка є рівномірною. Причина для такого припущення може бути з’ясована в термінах природи теоретичного вірогіднісного розподілу в статистиці, який базується на існуванні безкінечної кількості подібних можливих вибірок. Якщо вона з рівною кількістю об’єктів була незалежно від іншої обрана із генеральної сукупності і їх середні показники відносно частотного розподілу були виміряні, то середні арифметичні показники такої дистрибуції (розподілу) будуть дорівнювати середнім популяції. Це досить складне твердження є не що інше як констатація того, що вибірка є рівномірною. Скажімо, якщо середній показник інтелекту у вибірці належить до середніх значень розподілу інтелекту, який складає 100 одиниць, тоді ця вибірка є рівномірною і рівномірно відбиває показник середньої всієї популяції незалежно від конкретної величини середніх показників цієї вибірки.

Звідси висновок: нерівномірною є вибірка, для якої теоретичний розподіл показників частотності середніх того параметру, що вивчається, не буде дорівнювати параметру популяції. Будь-яке обмеження на можливе включення індивідуму з генеральної сукупності у вибірку робить останню нерівномірною, нерепрезентативною відносно генеральної сукупності, для якої результати дослідження вважаються такими, що адекватно описують ситуацію. Наприклад, учений може висунути гіпотезу, що певна експериментальна процедура підвищить показник інтелекту в експериментальній групі на відміну від контрольної. При доборі досліджуваних для цих вибірок будь-яке обмеження, яке зменшує шанси обрати конкретних досліджуваних в ту чи іншу вибірку, буде призводити до нерівномірності вибірок.

Таким чином, нерівномірною за визначенням є така вибірка, яка не є репрезентативною через певні обмеження, що були внесені при доборі досліджуваних.

Отже, важливою властивістю вибірки є її репрезентативність, тобто ступінь адекватності характеристик досліджуваних (вік, освіта, стать, соціально-економічні умови існування тощо) відповідним характеристикам популяції, на яких планується поширити експериментальні результати. Ступінь репрезентативності визначає, серед інших факторів, *зовнішню валідність* експерименту, тобто ступінь відповідності реального експерименту об’єктивній реальності, що вивчається за його допомогою.

Формування експериментальної вибірки

Правила формування експериментальної групи:

1. Критерій репрезентативності – критерій зовнішньої валідності.

2. Критерій еквівалентності досліджуваних – критерій внутрішньої валідності. Результати, отримані при дослідженні експериментальної вибірки, повинні поширюватися на кожного її члена. Тобто, необхідно врахувати всі значимі характеристики об'єкта дослідження, відмінності у виразності яких можуть істотно вплинути на залежну змінну. Наприклад, необхідно перевірити вплив ситуативної тривожності дітей на швидкість оволодіння шкільними навичками. У цьому випадку склад експериментальної групи повинен бути підібраний так, щоб у неї входили діти з однаковим рівнем розвитку інтелекту. Якщо ж це не вдається зробити, то при обробці даних використається нормування результатів на величину значимого параметра.

3. Змістовний критерій – критерій операціональної валідності (визначається відповідністю експериментального методу гіпотезі, що перевіряється): підбір ЕГ повинен визначатися предметом і гіпотезою дослідження. Таким чином, експериментатор повинен створити модель ідеального об'єкта експериментального дослідження для свого випадку і по можливості його описати, дотримуючись цього опису при формуванні експериментальної групи. Характеристики реальної експериментальної групи повинні мінімально відхилятися від характеристик ідеальної експериментальної групи.

4 основних види «дизайну» – конструювання ЕГ:

1. Дослідження з двома різними групами: експериментальною і контрольною, які ставляться в різні умови. Це найпоширеніший спосіб.

2. Дослідження однієї групи в контрольних і експериментальних умовах. Застосовується, коли немає можливості сформувати КГ і можна знехтувати ефектом послідовності.

3. Метод «парного дизайну»: для кожного суб'єкта групи добирається еквівалентний йому (або схожий на нього), і вони розподіляються по різні групи. Відповідно КГ і ЕГ стають схожими за складом досліджуваних. Важко дотриматись повної еквівалентності груп в обох умовах експерименту.

4. Змішаний: дослідження особливостей експериментального впливу на різних групах, які ставляться в різні умови, що відповідають дії різних факторів кількох незалежних змінних. Застосовується при факторному плануванні.

Добір досліджуваних може здійснюватися за допомогою різних **стратегій:**

1) рандомізація, або стратегія випадкового відбору, або техніка рандомізації, або R-метод;

2) рандомізація з виділенням страт (стратометрический відбір);

3) попарний відбір, або М-метод;

4) репрезентативне моделювання;

5) наближене моделювання;

6) залучення реальних груп.

Мета стратегій відбору досліджуваних у вибірку:

1) знешкодження ефекту змішування впливу індивідуальних відмінностей між досліджуваними на зв'язок між незалежною і залежною змінними, що, до речі, спостерігається у разі використання реальних груп, які вже існують (наприклад, шкільні класи);

2) досягнення того, щоб експериментальна група представляла ту популяцію, яка вивчається, і, отже, експериментальна вибірка виступала як модель популяціїї або тієї її частини, яка є об'єктом нашого вивчення.

Процедура: максимально можливій кількості членів популяції привласнюють індивідуальний номер і потім обирають необхідну кількість реальних досліджуваних за допомогою таблиці випадкових чисел. Таким чином кожному досліджуваному надається рівний шанс для участі в експерименті.

Процедура дуже складна, оскільки кожний представник популяції, що цікавить нас, повинен бути врахований. На практиці застосовують більш прості способи випадкового відбору. Відбирають будь-яку групу досліджуваних, потім вимірюють у них значиму для експерименту індивідуальну властивість.

Рандомізацію можна вважати найбільш надійною стратегією. Випадковий відбір досліджуваних вирішує одночасно і проблему репрезентативності вибірки досліджуваних, і забезпечення еквівалентних за своїм складі груп (контроль додаткових змінних).

Найбільш істотна проблема при рандомизації: якою мірою первинна вибірка, з якої ми формуємо експериментальну й контрольні групи, дійсно представляє генеральну сукупність.

Стратометрична стратегія, або техніка рандомізації з попереднім виокремленням страт – використовується, якщо група потенційних досліджуваних є досить різноманітною.

Процедура:

- генеральна сукупність розглядається як сукупність груп людей – *страти* (від грец. страта – прошарок), що володіють певними характеристиками;

- з кожної групи (страти) випадково обираються досліджувані з відповідними характеристиками в експериментальну вибірку – так, щоб у ній були рівно представлені особи з кожної страти; найчастіше використаються наступні характеристики: стать, вік, освіта тощо.

Застосовують психодіагности при розробці тестів, педагогічні психологи, соціологи й соціальні психологи при опитуваннях суспільної думки, дослідженні соціальних установок і т.д.

Стратегія попарного відбору, або М-метод, стосується розподілу досліджуваних в експериментальну і контрольну групи, коли добираються досліджувані, еквівалентні за значеннями проміжних змінних. Для цього досліджувані тестуються за значущими змінними, за результатами тестування складаються пари досліджуваних із приблизно рівними значеннями протестованих змінних. Потім один досліджуваний з пари розподіляється в

експериментальну групу, а другий – в контрольну. Ідеальний варіант – використання близнюкових пар (моно- і дизіготних).

Різновид цієї стратегії – ***підбір однорідних груп***, у яких досліджувані, вирівняні за всіма показниками, крім того, що нас цікавить. Тоді різницю в результатах груп за деяких умов можна приписати саме цьому показнику, за яким відрізняються дані групи. Інший варіант – виділення значимої додаткової змінної. Всі досліджувані тестуються, ранжиуються за рівнем виразності змінної. Групи формуються так, щоб досліджувані, що володіють однаковими або близькими значеннями змінної, потрапили в різні групи.

Репрезентативне моделювання – складання репрезентативної групи досліджуваних, характеристики якої відповідають характеристикам популяції, що цікавить нас. Найбільш простий варіант (див. вище).

Методи наближеного моделювання та ***залучення реальних груп*** використовуються, коли неможливо знайти спосіб створення репрезентативної групи.

Чим менше генералізація, тобто чим точніше набір критеріїв, що описують популяцію, на яку поширюються висновки про характеристики експериментальної вибірки, тим вище зовнішня валідність експерименту.

Застосування реальних груп може призвести до змішування незалежної змінної та індивідуальних відмінностей, у зв’язку з чим потрібен квазіекспериментальний план дослідження. Наприклад, дослідження може проводитися при участі студентів 2-го курсу університету, а дані приписуються всім людям, або «людям у віці від 17 до 21 року», або «людям із середньою освітою у віці від 17 до 21 року» і т.д.

У деяких дослідженнях використовують так звані ***вибірки типового випадку***. Е. Дзукі наводить відповідний приклад, коли дається визначення середнього молодого італійця і для дослідження використовується вибірка, що складається з індивідів, які відповідають цьому визначенню. Зрозуміло, що результати такого дослідження можна поширити тільки на тих осіб, які за своїми характеристиками відповідають визначенню середній молодий італієць.

Розрізняють два основних типи залучення досліджуваних у групу:

а) відбір – проводять при рандомізації, рандомізації з виділенням страт, при репрезентативному й наближеному моделюванні;

б) розподіл – здійснюється при способі складання груп з еквівалентних пар і дослідженнях за участю реальних груп.

Уважається, що найкраща зовнішня й внутрішня валідність досягається при стратегії підбора еквівалентних пар і стратометричній рандомізації.

Стратегії попарного моделювання, наближеного моделювання й стратометричної рандомізації, на відміну від стратегії рандомізації, припускають, що нам відомий додатковий параметр – індивідуальна особливість, що може вплинути на результат експерименту. Помилка у виділенні цього параметра й/або недооблік інших параметрів призводять до

невдачі. Очевидно, що застосування таких стратегій формування груп повинне опиратися на серйозні знання в області диференційної психології.

При формуванні вибірок важливо забезпечити адекватний розподіл досліджуваних на групи, які вивчаються в різних експериментальних умовах. Це робиться з урахуванням критерію еквівалентності учасників експерименту, що означає необхідність урахування всіх значущих їх характеристик, розбіжності в яких можуть суттєво вплинути на перебіг і характеристики явищ, що вивчаються.

Крім рандомізації, тобто стратегії випадкового відбору досліджуваних, існують інші стратегії. Справа в тому, що навіть цей найбільш розповсюджений підхід до відбору досліджуваних припускає вірогідність випадкових помилок, найбільш типовими з яких вважаються такі.

Помилки типу «Б». У вибірку випадково може потрапити непропорційно велика кількість досліджуваних, які різко відрізняються від інших учасників експерименту, скажімо, високими показниками інтелекту, низькою інтровертованістю, більшою демократичністю, ніж типові представники генеральної сукупності. Ці «нерепрезентативні» індивідуми можуть спричинити так зване «забруднення» експериментальних даних.

Наявність помилок типу S у вибірці може збільшити шанси помилкового відхилення або прийняття нульової гіпотези залежно від того, в яку з вибірок (експериментальну чи контрольну) потрапили суб'єкти такого типу.

Помилки типу G. Навіть якщо помилок типу S вдалося значною мірою запобігти і вибірка відповідає за усіма важливими показниками генеральній сукупності, випадкові зміни у *фізичному* чи *соціальному* оточенні під час експерименту можуть непередбачено вплинути на показники залежної змінної цілої підгрупи (експериментальної чи контрольної).

У підручнику з експериментальної психології Anderson D., Borkowski J. наводиться такий приклад помилки при проведенні соціально-психологічного експерименту на оцінку толерантності до тривоги. В обох групах досліджуваних (експериментальній і контрольній) пропонувалися для наступного пригадування слів, що мали нейтральну та емоційно забарвлену конотацію. Одній із груп була дана інструкція просто пригадати усі слова, а іншу повідомили, що це тест на толерантність до тривоги.

Сталося так, що один із суб'єктів першої підгрупи запідозрив, що експеримент має якусь іншу мету, ніж перевірку запам'ятовування, і публічно піддав критиці інструкцію. Звичайно, що ставлення суб'єктів до експерименту різко змінилося. [26]

Помилки типу R – це ще один із типів помилок, які пов'язані з попереднім досвідом та умовами життя досліджуваних, що можуть суттєво впливати на їхню поведінку в експериментальних умовах.

Як зменшити кількість помилок, пов'язаних з формуванням вибірок?

Щоб знизити вірогідність впливу нерепрезентативних вибірок, тобто помилок типу *S,* рекомендують застосовувати *великі,* або *стратифіковані,* вибірки. Велика вибірка знижує вірогідність помилок, бо зменшується

варіабельність статистичного розподілу розбіжностей між середніми показниками залежної змінної окремих досліджуваних. Чим більша вибірка, тим ближчими є середні показники розподілу вибірки і популяції. Проте занадто великі вибірки підвищують вірогідність відхилення нульової гіпотези, якщо, фактично експериментальний вплив міг і не призводити до надійного ефекту. Тому рекомендують обирати помірні за чисельністю вибірки – до 25 осіб у кожній з підгруп, за даними одних авторів, або до 30-35 осіб – за даними інших.

Логіка відбору *помірних* вибірок полягає в тому, що якщо різниця між середніми арифметичними виявляється достатньо великою при значній стандартній помилці, зумовленій бути величиною *N*, ця різниця має більше шансів *науково значущою,* ніж при більш численних вибірках. Існує статистичний прийом, який дослідники можуть застосовувати, щоб визначити наукову значущість експериментальних результатів, який зветься Omega.

Інших можливих випадкових помилок, пов'язаних з формуванням вибірок (помилки типу *G* і R), можна уникнути за допомогою застосування спеціальних *експериментальних планів,* варіанти яких детальніше будуть розглянуті у спеціальному розділі підручника.

З можливими помилками при відборі рандомізованих вибірок допомагає впоратись *стратометрична* стратегія відбору досліджуваних. Зміст її полягає в тому, що в генеральній сукупності виокремлюють *страти* – групи людей з різними показниками певних властивостей. Потім з кожної зі страт рандомізовано і пропорційно обираються реальні учасники експерименту.

Важливим фактором при застосуванні стратифікації є наявність попередньої інформації відносно того, що той показник, за яким здійснюється ця процедура, може бути дійсно релевантним результатам експерименту. Інакше стратифікація може виявитися марною тратою часу й зусиль. Показник, за яким вона здійснюється, повинен значно корелювати з вимірами залежної змінної, щоб виправдати зусилля на здійснення цієї процедури.

Поширеною є також *стратегія попарного відбору,* коли в експериментальну і контрольну групи добираються досліджувані, еквівалентні за значеннями проміжних змінних. Для цього проводиться попереднє тестування за значущими змінними. За його результатами складаються пари досліджуваних із приблизно рівними значеннями вимірюваних змінних (один досліджуваний пари призначається в експериментальну групу, другий – в контрольну). Різновидом цієї стратегії є відбір груп досліджуваних, *вирівняних за всіма показниками,* крім того, який цікавить експериментатора і яким він маніпулює.

Інколи, якщо неможливо створити репрезентативну групу, використовують *реальні групи.* Застосування таких груп може призвести до змішування показників незалежної змінної та індивідуальних відмінностей, у зв'язку з чим виникає необхідність застосувати спеціальний квазіекспериментальний план, ознаки якого будуть проаналізовані у розділі «планування досліджень».

Можливо, найбільш надійним підходом до подолання різних типів помилок, пов'язаних з формуванням вибірок, є *реплікація* (повтор) експерименту з додатковими рандомізованими групами. Він може здійснюватися у двох варіантах.

Рекомендують підбирати декілька рандомізованих вибірок з однієї генеральної сукупності і досліджувати кожну з них тільки в одній із декількох (скажімо, двох) експериментальних ситуаціях. Наприклад, якщо в районі налічується 50 шкіл, дослідник може рандомізовано відібрати 16 з них, потім у такий же спосіб запропонувати досліджуваним восьми з цих шкіл експериментальний вплив, решті – створити «контрольні» умови. Після цього підраховуються сумарні по різних вибірках (по 8 шкіл у кожній) *усереднені* показники залежної змінної. Є всі підстави очікувати, що, попри можливі випадкові помилки, пов'язані з індивідуальними, ситуаційними та іншими розбіжностями між підгрупами досліджуваних, вплив різних експериментальних умов виявиться відносно помітним.

Другий варіант цього підходу передбачає збільшення кількості рандомізованих вибірок, в кожній з яких створюються експериментальні та контрольні групи.

Чисельність і склад вибірки. Експерименти з одним досліджуваним.

Величина експериментальної вибірки визначається цілями і можливостями, а також видом статистичних мір і обраною точністю (вірогідністю) прийняття або відкидання експериментальної гіпотези.

Чисельність вибірки в більшості випадків варіює від 1 до 100 осіб, але може досягати декількох тисяч чоловік.

Доцільно, щоб вибірка складала не менше 30-35 осіб, а з урахуванням природного відсіву слід передбачити чисельність вибірки на 5-10% більше, ніж потрібно, оскільки частина з них буде «відбракована» у ході експерименту або при аналізі експериментальних протоколів (не зрозуміли інструкцію, не прийняли завдання, дали «девіантні» результати й т.д.).

У разі факторного експерименту кількість досліджуваних повинна не менш ніж у 3 рази перевищувати кількість параметрів, які реєструються в експерименті.

Що стосується **складу** за статтю і віком, то рекомендується (крім спеціальних випадків) розбивати загальну групу на підгрупи чоловіків і жінок і обробляти дані окремо для кожної підгрупи. Віковий склад визначається відповідно до цілей дослідження.

Експеримент з одним досліджуваним проводиться тоді, коли:

1) індивідуальними відмінностями можна зневажити, дослідження надзвичайно велике за обсягом і включає безліч експериментальних проб;

2) досліджуваний – унікальний об'єкт, наприклад геніальний музикант;

3) від досліджуваного потрібна особлива компетентність при проведенні дослідження (експеримент із навченими досліджуваними);

4) повторення даного експерименту за участю інших досліджуваних неможливо.

Головна проблема цих експериментів – неможливість *генералізації*, тобто узагальнення даних, отриманих при дослідженні одного досліджуваного.

Для експериментів з одним досліджуваним розроблені особливі експериментальні плани.

Наприклад, *план для одного досліджуваного з послідовними випробуваннями у різних експериментальних умовах***.**

Структура плану: А – В, А – В – А, А – В – В – А (досліджуваний виконує діяльність в умовах А, а потім – в умовах В).

Артефакти: ефект Плацебо, ефект послідовності.

Способи подолання артефактів: ефект Плацебо – А – В – А – В; ефект послідовності – А – В – В – А (інверсія), сліпий і подвійний сліпий метод.

Етичні аспекти психологічних досліджень.

Проблема етики психологічних досліджень є актуальною для сучасної психології. Основні «етичні» документи в психології – кодекси професійної етики, в яких систематизовано основні етичні вимоги до діяльності психолога. Кодекси базуються на міжнародних та загальнодержавних актах, постановах, конвенціях, деклараціях, чинному законодавстві та специфічній для окремих галузей і організацій внутрішньо нормативній документації.

Етичні правила психологічних досліджень та Етичний кодекс психолога Товариства психологів України.

«Планування психологічних досліджень передбачає дотримання таких умов: визначення об’єкта дослідження; чітке й однозначне формулювання його мети і завдань; встановлення контингенту обстежуваних; прогнозування можливостей використання одержаних результатів... Психолог самостійно вибирає методи роботи, керуючись при цьому вимогами максимальної ефективності та наукової обґрунтованості».

«Психолог забезпечує цілковиту надійність результатів, відповідає за рішення, які приймають офіційні особи на основі його висновків та рекомендацій, запобігає можливим помилкам у діяльності непрофесіоналів...».

«Психолог зводить до мінімуму ризик ненавмисного негативного впливу на тих, хто бере участь в експерименті».

«Психолог заздалегідь інформує клієнтів про право відмовитися від участі в дослідженні».

Етичні принципи і правила психологічних досліджень за участю людей (за Кодексом професійної етики та практики Американської психологічної асоціації)

«... при проведенні дослідження психолог поважає почуття гідності та оберігає добробут учасників дослідження...».

«При плануванні дослідження дослідник несе відповідальність за ретельну перевірку його етичності».

«... дослідник та учасники на початку роботи досягають прямої і однозначної домовленості, в якій зазначаються обов’язки і відповідальність

сторін».

«Дослідник поважає право кожної людини відмовитись від участі у дослідженні або вийти з нього в будь-який час».

«Дослідник вживає заходів щодо захисту учасника від будь-якого фізичного чи психологічного дискомфорту, незручностей або загроз, які можуть мати місце в дослідницьких процедурах».

«... дослідник надає учаснику інформацію про характер дослідження і намагається усунути усі можливі непорозуміння».

«Якщо дослідницькі процедури приводять до небажаних наслідків для конкретного досліджуваного, дослідник бере на себе обов'язки встановити та усунути або виправити ці наслідки, в тому числі і довготривалі».

«Інформація про учасників, що отримана під час дослідження, є конфіденційною...».

Згода на участь у психологічному дослідженні.

Згода на участь у психологічному дослідженні – етично-правовий документ, який регулює стосунки між психологом та учасником експерименту в процесі дослідницької роботи. У документі має використовуватися лише чітка і прозора термінологія, зрозуміла учасникам. Згода має містити інформацію про мету дослідження, його тривалість, характер та наслідки дослідницьких впливів, права і обов'язки сторін, межі конфіденційності, також фіксувати право учасників на відмову від участі у дослідженні та виходу із нього. Важливою є проблема згоди неповнолітніх та недієздатних учасників. В такому разі згода укладається з батьками, опікунами або іншими юридично вповноваженими особами, якщо це дозволено законодавством. Головною метою згоди на участь є етична регуляція психологічних досліджень, до того ж вона може бути використана при розгляді справ щодо порушення професійної етики в спеціалізованих комісіях та суді.

Вимоги до згоди на участь в психологічному дослідженні

Однозначність і детальність викладу	Зрозумілість і прозорість термінології	Обов'язковість умов	Обов'язкове документування
Відсутність суперечливих тверджень, надання максимально повної інформації	Використання термінології зрозумілої для учасників з різним рівнем освіти	Умови організації та проведення експерименту є обов'язковими для виконання для обох сторін	Згода на участь є етично-правовим документом, що регулює стосунки між учасником та експериментатором

Структура та функції згоди на участь в психологічному дослідженні

Функції	Структура
Інформативна	Реквізити та загальні положення: прізвище, ім'я, по батькові, освіта, ліцензія та сертифікати, теоретична база та практичний інструментарій експериментатора
	Мета, загальний зміст та структура, експерименту, можливі наслідки для учасників, процедура повідомлення результатів учасникам та громадськості, контактні особи
Етично-Правова	Права, обов'язки, відповідальність сторін: конфіденційність, ступень делегування відповідальності, можливість відмови від участі в експерименті
Організаційна	Оплата участі та графік роботи: графік та тривалість зустрічей, оплата участі в експерименті необхідний матеріал для роботи тощо

Згода на участь в психологічному дослідженні (приклад)
за матеріалами дисертаційного дослідження В. О. Климчука «Психологічні детермінанти розвитку внутрішньої мотивації студентів у навчальній діяльності»

Житомирський державний університет ім. Івана Франка
Кафедра соціальної та практичної психології

ЗГОДА
НА УЧАСТЬ У ПРОГРАМІ РОЗВИТКУ ВНУТРІШНЬОЇ МОТИВАЦІЇ

Я, **Віталій Олександрович Климчук**, аспірант кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету ім. Івана Франка, пропоную Вам взяти участь у програмі розвитку внутрішньої мотивації.
Мета програми — вивчення можливостей розвитку внутрішньої мотивації навчальної діяльності шляхом перебудови системи цінностей особистості.
Ви протягом трьох тижнів відвідаєте 7 занять:

I-III	IV	V	VI	VII
по 6 годин	1 тиждень	6 годин	1 тиждень	6 годин

Через 6 місяців після завершення програми буде проведено додаткове дослідження.
Участь у програмі безкоштовна, ніхто не отримує матеріальних винагород чи заохочень.
Результати дослідження плануються до представлення на наукових конференціях та публікації у науковій літературі. При обробці результатів будуть використовуватися індивідуальні дані та результати роботи групи, однак, Ваше ім'я та будь-яка інша приватна інформація не використовуватиметься. Особисті дані (прізвище, група, факультет) потрібні лише для повторних досліджень. Вся інформація буде збережена в таємниці.
Якщо Ви забажаєте вийти з програми, то зможете зробити це коли завгодно без будь-яких негативних наслідків, однак, є ризик нівелювання особистісних змін, досягнутих Вами під час роботи на заняттях.
Результати будуть повідомлені Вам по завершенню програми, до їх публікації в наукових виданнях чи представлення на наукових конференціях.
Якщо у Вас виникнуть додаткові питання, можете звертатися до мене чи до наукового керівника цієї роботи, кандидата психологічних наук, доцента Олександра Леонідовича Музики, завідувача кафедри соціальної та практичної психології.
Дякую!

Я, _____, усвідомлюю, що моя участь у програмі є цілком добровільною і що я можу відмовитися від участі в ній або вийти з неї в будь-який момент без жодних негативних наслідків для себе.

Учасник _____ Дата _____

Керівник програми В.О. Климчук Дата _____

Правове регулювання психологічних досліджень.

Проблема правового регулювання дослідницької діяльності в психології тісно пов'язана з професійною етикою. Непрофесійне неетичне ставлення психолога може спровокувати загрозу для психічного або фізичного здоров'я клієнта. Такі дії інкримінуються як злочин і мають розглядатися спеціальними комісіями з етики, а також у судовому порядку.

З метою правового захисту як клієнта, так і психолога-дослідника укладається згода на участь в психологічному дослідженні як юридична угода між двома сторонами.

Правове регулювання психологічних досліджень

Конституція України

Ст. 3. «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Ст. 27. «Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Ст. 28. «Кожен має право на повагу до його гідності.» «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». «Жодна людина без вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам».

Ст. 31. «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя...».

Ст. 55. «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом».

Цивільний кодекс України

Ст. 281. Право на життя. «Медичні, наукові та інші досліди можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою».

Ст. 288. Право на свободу. «Забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу».

Ст. 289. Право на особисту недоторканність. «Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню».

Кримінальний кодекс України

Ст. 142. Незаконне проведення дослідів над людиною. «Незаконне проведення медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною, якщо це створювало небезпеку для її життя чи здоров'я, карається штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до чотирьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років».

«Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього, двох або більше осіб, шляхом примушування або обману, а так само якщо вони спричинили тривалий розлад здоров'я потерпілого,

караються обмеженням волі на строк до п’яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

Наукове шахрайство та чистота експерименту.

В психології гостро стоїть проблема наукового шахрайства – фабрикації результатів, фальсифікації отриманих даних, плагіату.

Публікація результатів

«Психологи не фабрикують дані і не фальсифікують результати в своїх публікаціях».

«Якщо психологи знаходять суттєві помилки у своїх публікаціях, вони здійснюють усі необхідні процедури по усуненню хибної інформації через повідомлення про помилки та внесення поправок».

Плагіат

«Психологи не наводять витримки із робіт інших авторів або результати їх досліджень як власні, навіть у випадку, якщо дані інших дослідників використовуються як допоміжні».

Авторство публікацій

«Психологи несуть відповідальність та отримують визнання лише за результати власної роботи».

«Загальне авторство та інші здобутки, пов’язані з публікаціями, відображують відносний внесок кожного дослідника незалежно від його статусу... Навіть незначний внесок має бути відмічений, наприклад посиланням у виносках або згадуванням і вступній частині».

«Студент або аспірант, як правило, вказується в якості основного автора в випадку, якщо в основі статті лежить його курсова, кваліфікаційна або дисертаційна робота».

Повторна публікація результатів

«Психологи не публікують в якості оригінальних даних відомості, які були опубліковані раніше. Це не стосується повторної публікації даних з новими коментарями».

Розповсюдження дослідницьких даних

«Після публікації даних психологи надають усі необхідні відомості, в тому числі і про проміжні результати дослідження та «сирі» дані, спеціалістам, які прагнуть підтвердження шляхом повторного аналізу. Умовою надання результатів є гарантія захисту конфіденційності інформації про учасників дослідження та їх юридичних прав».

1.3. Характеристика кваліфікаційних робіт реферативного типу та загальні вимоги, що ставляться до них

Кваліфікаційна робота робота з психології – це певний вид наукової діяльності студента психологічної спеціальності, який полягає у проведенні науково-теоретичного та науково-дослідного (емпіричного) дослідження.

Кваліфікаційна робота (на здобуття ступеня вищої освіти бакалавр або магістр) – це комплексна кваліфікаційна робота, що виконує здобувач вищої освіти на завершальному етапі навчання за освітньою програмою певного освітнього рівня з використанням набутих інтегральних, загальних та фахових компетентностей з метою вирішення конкретної практичної або теоретичної проблеми. Кваліфікаційна робота демонструє: якість теоретичних і практичних знаньзгідно з освітньою програмою та концептуальними напрямами їх розвитку; рівень методологічної культури дослідницької діяльності; широку ерудицію автора, опанування методологією наукової творчості; глибоке засвоєння, розуміння та відтворення наукової термінології; здатність самостійного осмислення проблеми, творчого її дослідження; уміння комплексно аналізувати проблеми дослідження; здатність систематизувати і критично оцінювати джерела інформації (думки і підходи) з досліджуваної проблеми, формувати власний погляд на проблему, що розглядається; спроможність здійснювати теоретико-методологічні узагальнення, творчо застосовувати сучасні методи та методики наукового пошуку; здатність нестандартно вирішувати наукові завдання, формулювати оригінальні теоретичні й практичні висновки (рекомендації), прогнозувати розвиток досліджуваних явищ.

Головна мета кваліфікаційної роботи з психології полягає у закріпленні, поглибленні та творчому використанні теоретичних, методичних і практично спрямованих професійних знань з психології, що забезпечується розвитком вміння здійснювати наукове дослідження з актуальної психологічної проблеми.

Наукове психологічне дослідження включає теоретичну частину. Отже здобувач вищої освіти, виконуючи кваліфікаційну роботу, оволодіває теоретичними психологічними методами, навчається реалізовувати методологічні підходи до вирішення актуальної проблеми з теорії. Саме тому, у змісті кваліфікаційної роботи важливо вказати, які теоретичні методи були використані здобувачем вищої освіти, як йому вдалося оволодіти ними – успішно чи з труднощами. Така професійна саморефлексія свідчитиме про високу відповідальність майбутнього фахівця, яку він бере на себе по відношенню до наукового методу як основного критерію істинності будь-якого фактажу – і в теорії, і в практиці. Виконання та захист кваліфікаційної

роботи – справа відповідальна і включає такі *послідовні етапи*:

- вибір на початку семестру теми кваліфікаційної роботи з переліку тих тем, які затверджені на кафедрі;
- реєстрація обраної теми кваліфікаційної роботи на кафедрі, перевірка того, чи не обрана вона іншими студентами;
- закріплення теми дослідження за конкретним науковим керівником з числа запропонованих кафедрою, уточнення його посади, наукового ступеня та звання (якщо є);
- обговорення та визначення графіка роботи з науковим керівником, затвердження з ним завдань та структури курсової роботи, врахування рекомендованої ним літератури для її пошуку та теоретичного опрацювання;
- ознайомлення з рекомендованою психологічною літературою, визначення понятійного апарату (ключових слів) дослідження, вихідних (робочих) термінів та положень, аналіз теорій та концепцій відповідно до предмета дослідження, встановлення рівня актуальності наукової проблеми;
- корекція завдань дослідження разом з науковим керівником, розподіл часу на реалізацію кожного із завдань з урахуванням графіка навчального процесу;
- робота над теоретичною частиною нпукового дослідження, що завершується поданням науковому керівнику друкованого примірника першого розділу у встановлений термін (можна в електронному вигляді)
- *теоретичне дослідження* містить два (три) розділи в основній частині. В останньому розділі студент може подати приклади психодіагностичних методик, за допомогою яких емпірично досліджують предмет кваліфікаційної роботи. Але цей розділ не повинен перевищувати 1/4 загального обсягу роботи
- формулювання висновків відповідно до поставлених завдань, які повинні обов’язково засвідчити верифікацію (підтвердження) чи спростування вихідної гіпотези;
- редагування кваліфікаційної роботи, її оформлення та подання науковому керівникові до попереднього розгляду не пізніше як за місяць до захисту (може бути електронний варіант);
- етап корегування: робота над помилками, внесення змін у текст кваліфікаційної роботи на основі зауважень та побажань наукового керівника, зафіксованих у його рецензії;
- підготовка остаточного варіанта кваліфікаційної роботи у двох друкованих примірниках, написання доповіді на захист;
- відкритий захист кваліфікаійної роботи на призначену рішенням кафедри дату: оголошення результатів та висновків наукового дослідження, висвітлення встановлених теоретичних розробок та емпіричних фактів.

Зазначимо, що обирати тему дослідження треба вчасно з урахуванням власних наукових інтересів та особистісних вподобань зі *списку рекомендованих тем, які затверджені за засіданні кафедри психології*. Найважче захистити ту кваліфікаційну роботу, яка написана на нецікаву для здобувача вищої освіти тему. Проблема, яка досліджується, повинна бути «до душі» автору наукової розробки. Протягом навчального семестру здобувач вищої освіти повинен постійно консультуватись з науковим керівником за встановленим графіком, оскільки це об'єктивно засвідчує, що він самостійно та систематично працює над кваліфікаційною роботою. В свою чергу, керівник повинен вчасно реагувати на несвоєчасне подання (або неподання) примірника кваліфікаційної роботи для попереднього розгляду.

У реферативній роботі відсутня дослідна частина (проведення дослідження, обробка, інтерпретація та узагальнення отриманих даних, формулювання загальних висновків та рекомендацій), усі інші етапи виконання роботи доцільно зберігати. Початковим моментом наукового дослідження є виявлення факту існування проблеми. Недостатність знань, фактів, суперечність наукових уявлень створює основи для проведення наукового дослідження.

Бажано також передбачити розвиток цієї теми у подальшому, в рамках виконання випускної кваліфікаційної роботи магістра, а можливо, і в наступних наукових дослідженнях і практичній діяльності випускника. Після вибору теми кваліфікаційної роботи із запропонованого орієнтованого переліку здобувач вищої освіти повинен проконсультуватися з викладачем, який призначений його науковим керівником, і остаточно сформулювати тему. Це формулювання може враховувати характерні особливості вищого навчального закладу, характер діяльності здобувача вищої освіти, його погляд на тематику, що розробляється, та інші чинники.

Насамперед, необхідно провести аналіз наукових джерел і визначити міру дослідженості вибраної проблеми, її окремих сторін, аспектів. Потрібно виділити невивчені або мало розроблені питання, протиріччя в розумінні явища та емпіричних даних, якщо вони існують. Зробити це повноцінно дослідник може тільки проаналізувавши матеріали актуальних досліджень, які опубліковані в журналах та наукових збірниках. Бібліографію по темі дослідження краще складати, виписуючи вихідні дані про кожну книгу або статтю. Важливо точно вказувати автора або редактора книги, статті, брошури, назву, місце і рік видання, видавництво, том, випуск або номер видання, кількість сторінок. Складання бібліографії проводиться в алфавітних, систематичних, предметних каталогах, які є в наукових бібліотеках та методичних кабінетах. Список літератури краще за все складати на картках та класифікувати їх в алфавітному порядку (за іменами авторів або за назвами книг). В такій картотеці легко знайти картку на необхідну книгу, не порушуючи при цьому її порядок.

Первинне ознайомлення з літературою дозволяє скласти уявлення про проблематику, а також про основний зміст того чи іншого джерела. Наступним

кроком роботи є ретельне вивчення літературних джерел з конспектуванням та вибірковим вивченням розділів. При вивченні наукової літератури за темою курсової роботи пропонується вести конспекти першоджерел з чітким зазначенням їх назви, з визначенням сторінок взятих цитат. Підкреслимо, що всю необхідну інформацію потрібно виписувати з точними посиланнями на джерело.

Після вивчення літератури за темою складається план-проспект кваліфікаційної роботи, який включає розділи, що відображують основні моменти відповідної проблеми. План-проспект перевіряється та затверджується науковим керівником. Після цього здобувач вищої освіти приступає до написання роботи та до її оформлення. Зміст роботи треба викладати у визначеній логічній послідовності, строго аргументовано, за розділами та підрозділами, назви яких повинні бути короткими та відображати ідею викладеного матеріалу.

Керівник кваліфікаційної роботи зобов'язаний:

- до початку виконання кваліфікаційної роботи довести до відома здобувача вищої освіти вимоги щодо змісту й оформлення роботи та термін її виконання;
- надавати допомогу здобувачу вищої освіти у виборі теми, розробці календарного плану роботи на весь період виконання дослідження, доборі літературних джерел, методології та методів дослідження;
- регулярно консультувати здобувача з питань виконання кваліфікаційної роботи, а за необхідності організовувати консультації інших викладачів;
- перевіряти роботу та її структурні частини на предмет відповідності вимогам щодо змісту та оформлення;
- систематично моніторити підготовку кваліфікаційної роботи, інформувати завідувача кафедри про хід підготовки роботи до захисту;
- контролювати відповідність здійснених досліджень затвердженому змісту роботи;
- моніторити усунення недоліків, виявлених при попередньому обговоренні кваліфікаційної роботи на засіданні кафедри, сприяти дотриманню здобувачем принципів академічної доброчесності;
- рекомендувати форми оприлюднення результатів дослідження (тези доповіді на науковій конференції, наукова стаття, виступ на конференції, круглому столі тощо);
- надати письмовий висновок на кваліфікаційну роботу та сприяти отриманню рецензії на неї;
- надавати консультації щодо процедури захисту кваліфікаційної роботи;
- проводити зі здобувачем роз'яснювальну роботу щодо дотримання академічної доброчесності при підготовці кваліфікаційної роботи»;
- сприяти своєчасному наданню кваліфікаційної роботи на перевірку текстових запозичень технічними засобами;
- бути присутнім (за можливості) на засіданні атестаційної комісії при захисті кваліфікаційних робіт, керівником яких він є.

1.4. Характеристика кваліфікаційних робіт дослідницького типу та вимоги, що ставляться до них

Основна мета кваліфікаційних робіт дослідницького типу – формування вмінь та навичок ведення самостійного наукового дослідження, вміння формулювати гіпотезу дослідження, його мету та завдання на ґрунті аналізу наукової літератури за вибраною темою, підбирати та (або) розробляти структуру експериментального дослідження, проводити експериментальне дослідження, систематизувати та обробляти одержані дані, робити аргументовані висновки.

Виконання кваліфікаційної роботи з психології передбачає проведення емпіричного або прикладного дослідження.

Емпіричне дослідження традиційно полягає у проведенні психодіагностичного обстеження досліджуваних, результати якого потім узагальнюються в теоретичних розробках (наприклад, як модель певного явища) або використовуються з прикладною метою (наприклад, для формулювання конкретних практичних рекомендацій). В основі емпіричного дослідження лежить алгоритм констатувального експерименту із застосуванням валідних стандартизованих методик.

Провідними емпіричними методами виступають спостереження, констатувальний експеримент, тестування та опитування (анкетування, інтерв'ю). Специфічними методами дослідження з педагогічної психології виступають психологічний аналіз уроку та тестування. В результаті емпіричного дослідження студенти повинні отримати точний опис психологічного факту, тому ретельно збирають дані про досліджуване явище (предмет дослідження), використовуючи, як правило, систему емпіричних методів (наприклад, тестування та спостереження).

Теоретична складова властива початковим та завершальним етапам наукового дослідження. На початку роботи здобувач вищої освіти теоретично аналізує певну психологічну проблему, визначає об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження. Наприкінці дослідження здобувач вищої освіти інтерпретує емпіричні дані, тобто дає якісне пояснення тим цифровим показникам, які отримав в результаті застосованих психодіагностичних методик. Крім того, результати як теоретичної, так і емпіричної складових курсової роботи, узагальнюються у висновках, порядкова кількість яких повинна бути не менше від кількості завдань, поставлених на початку дослідження.

Приклади тем кваліфікаційних робіт, що передбачають проведення емпіричного дослідження:

- *«Темпераментальні відмінності в учбовій діяльності учнів початкової школи»*
- *«Психологічні особливості підвищеної тривожності у дітей молодшого шкільного віку».*

Прикладне дослідження спрямоване на розробку психологічної розвивальної чи корекційної програми на основі попередньо проведеного емпіричного дослідження. Такі програми можуть бути апробовані у формувальному експерименті і спрямовані на отримання практичного ефекту в конкретних ситуаціях діяльності досліджуваних.

Кінцевим результатом прикладного дослідження є сформульовані рекомендації до формувального експерименту, реалізація яких повинна привести до очікуваного психологічного ефекту. Цей вид дослідження обов'язково включає теоретичне обґрунтування проблеми та емпіричний етап.

Приклади тем кваліфікаційних робіт, що передбачають організацію прикладного дослідження:

- *«Психокорекція шкільних страхів в учнів початкової школи»*
- *«Особливості цілеспрямованого розвитку пам'яті у молодших школярів»*
- *«Психокорекція агресивності у підлітковому віці».*

Наукове дослідження здійснюється у три етапи: підготовчий, основний, заключний.

Загальна схема дослідження має таких вигляд:

І. Підготовчий етап

1. Постановка проблеми. Проблемою є теоретичне чи фактичне питання, що вимагає розв'язання і формулюється як результат глибокого аналізу попередніх досліджень (літературного огляду). Постановка проблеми супроводжується визначенням **об'єкта** дослідження (психічне явище, що вивчається) та **предмета** дослідження, що визначає межі вивчення об'єкта, вказує на ті конкретні його аспекти, які ставить в поле свого зору дослідник.

2. Постановка гіпотези дослідження

Визначення предмета неможливо провести безвідносно до певної системи наукових поглядів. Обрана концепція визначає всю спрямованість дослідження: цілі, методологічний підхід студента та відповідні методи. Спираючись на певну концепцію, майбутній дослідник висуває припущення, здатне, на його погляд, заповнити наявний дефіцит інформації стосовно певної проблеми.

3. Формулювання **мети дослідження** (образ майбутнього результату, до якого має привести дослідження) та його **завдання** («цілі другого порядку», через які можна досягти кінцевої мети).

4. Планування дослідження. Планується послідовність дій, обирається адекватний поставленим завданням методичний арсенал, визначається досліджувана вибірка (кількість досліджуваних).

II. Основний етап

Збір емпіричних даних

Обробка отриманих даних

- Здійснюється кількісна обробка даних: первинна та вторинна (статистичний аналіз) отриманих результатів.

III. Заключний етап

Інтерпретація результатів. Інтерпретація (якісна обробка) результатів забезпечує їх перетворення в емпіричні знання, на основі яких встановлюються теоретичні знання. Інтерпретація передбачає пояснення й узагальнення

Формулювання висновків і включення результатів в систему знань. Завершується наукове дослідження формулюванням висновків, в яких вказується, чи розв'язані поставлені завдання, чи досягнуто мету, врешті-решт – чи розв'язана психологічна проблема.

Стадії організації наукового дослідження, результати якого подаються у кваліфікаційній роботі з психології

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ВИМОГИ ДО ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ З ПСИХОЛОГІЇ

2.1. Вибір теми та складання плану роботи

Кваліфікаційна робота виконується з відповідних дисциплін, передбачених навчальним планом, і є обов'язковою для всіх здобувачів вищої освіти певного курсу.

Теми кваліфікаційних робіт затверджені на засіданні кафедри з урахуванням специфіки освітньої програми та наукової теми кафедри. Запропонована тематика повинна відповідати її меті, завданням і практичним потребам конкретної спеціальності. Як правило, напрямок наукових досліджень здобувачів вищої освіти співвідноситься з наукової темою кафедри.

Здобувач вищої освіти має право вибору теми кваліфікаційної роботи, а також може запропонувати власну, з необхідним обґрунтуванням доцільності її опрацювання й наступним затвердженням на засіданні кафедри.

Вибір, формулювання та обґрунтування теми дослідження є найвідповідальнішим етапом у процесі підготовки та написання кваліфікаційної роботи, що не лише визначає результат дослідження, а й може певним чином вплинути на подальшу професійну діяльність випускника.

Під час обрання теми *основними критеріями* повинні бути наукова та соціальна актуальність, перспективність, наявність теоретичної бази, можливість виконання емпіричного дослідження та отримання соціального ефекту від упровадження результатів дослідження.

У формулюванні теми кваліфікаційної роботи мають бути зазначені майбутні залежна та незалежна змінні дослідження.

*Наприклад, «*Гендерні (незалежна змінна) *особливості структури* мотиваційної сфери (залежна змінна) *особистості», «Особливості* саморегуляції (незалежна змінна) *студентів з різними* рівнями академічної успішності (залежна змінна)*»,* «Характер взаємозв'язку між емоційним інтелектом та рівнем задоволеності шлюбом подружжя» *(у цьому випадку обидва поняття можуть виступати як залежною, так і незалежною змінною, тому необхідно вирішити, яке саме поняття буде у дослідженні основним й теоретично проаналізувати його в першому розділі роботи).*

Формулювання теми дає певне уявлення про актуальність дослідження. При цьому слід врахувати, що критеріями останньої є визнання актуальними не тільки напряму, а й власне теми, заповнення (у разі наукового рішення) прогалин у науці, відповідність нагальній потребі практики та наявність соціального замовлення.

Вибір і формулювання актуальної теми полегшується попередньою роботою з аналітичними статтями у періодичних виданнях, авторефератами дисертацій, участю у наукових конференціях тощо.

Кількість слів у назві теми роботи не може перевищувати одинадцять (без урахування часток та прийменників). Формулюючи назву теми, слід уникати таких варіантів, як «Аспекти ...», «Проблеми ...», «Аналіз ...», «....з

метою...», «Дослідження ...» назв підприємств, регіонів, які розміщуються безпосередньо за назвою теми як підзаголовок у дужках «....(на прикладі назва підприємства (регіону))».

Тематика та наукові керівники кваліфікаційних робіт закріплюються за здобувачами вищої освіти рішенням кафедри. Тому до вибору теми необхідно підійти дуже серйозно і заздалегідь.

Від самого початку роботи здобувачеві вищої освіти необхідно мати *план роботи,* хоча б попередній, що буде багато разів коригуватися. Отримавши завдання керівника, здобувач вищої освіти починає працювати над обраною проблемою. Враховуючи наведений у завданні перелік основних питань, які необхідно вирішити, на основі попереднього знайомства з літературними джерелами і аналізу наявних відомостей з теми, здобувач вищої освіти формулює – мету, об'єкт, предмет, гіпотезу і задачі дослідження, складає календарний план її виконання. Робочий план роботи допомагає скласти науковий керівник. Попередній робочий план тільки в основних рисах дає характеристику предмета дослідження. Надалі такий план може і повинен уточнюватися, проте основне завдання, яке стоїть перед роботою загалом, повинне змінюватися якомога менше.

Практика підтверджує доцільність складання такого плану. Він дисциплінує виконавця; лімітує час, відведений на підбір літератури, ознайомлення з досвідом роботи з даної проблеми, організацію і проведення спостережень, постановку експериментів, аналіз і обробку отриманих результатів, підведення підсумків, літературне і технічне оформлення кваліфікаційної роботи та підготовку її до захисту; полегшує контроль і самоконтроль за ходом виконання роботи.

Крім календарного плану, здобувач вищої освіти повинен скласти план, який розкриває зміст роботи і послідовність його викладу. План кваліфікаційної роботи складається на початку роботи над темою або на першому етапі, одночасно з підбором літературних джерел. Перший варіант плану не обов'язково повинен бути кінцевим: в подальшому він може частково змінюватися; окремі розділи його можуть бути розширені, конкретизовані, уточнені і доповнені, викладені в новому формулюванні. План стає основою написання тексту кваліфікаційної роботи, оскільки він відображає її основні розділи (ДОДАТОК А).

2.2. Опрацювання літературних джерел

Ознайомлення з опублікованими за темою роботи літературними джерелами починається відразу після визначення її теми (або ще на етапі формулювання теми!) та здійснюється відповідно до робочого плану дослідження, що дає змогу більш цілеспрямовано шукати інформацію за обраною темою та доцільно відбирати матеріал.

Аналіз стану проблеми припускає глибоке вивчення навчальних посібників, монографій, фахових журналів. При вивченні літературних джерел необхідно приділяти увагу таким моментам:

- основній ідеї автора, його позиції в проблемі, що досліджується;
- особистому вкладу автора в її розвиток;
- відмінності позиції автора від традиційного підходу;
- полеміці автора з другими дослідниками;
- які ідеї автора найбільш вдало аргументовані, а які не мають певної аргументації;
- які ідеї, висновки, рекомендації викликають заперечення і чому;
- які основні питання проблеми не знайшли відображення в його роботі;
- які задачі подальшого вивчення постають у зв'язку з вищезгаданим.

Є два шляхи отримання бібліографічної довідки: замовлення в спеціалізованих інформаційних відділах бібліотек або самостійний пошук.

Усі великі бібліотеки сьогодні здійснюють підбір літератури за вказаною темою або ж за наданими ключовими словами. Треба звернутися до бібліографічного відділу та відібрати із запропонованого переліку ті джерела, що видаються Вам найбільш доцільними. Також підбір літератури є доволі поширеною послугою в мережі Інтернет. Зазвичай ці послуги надають електронні бібліотеки або ж спеціальні компанії і послуга є платною (наприклад, http://atlas-center.org/atlas/service2.html).

Основними літературними джерелами під час написання кваліфікаційної роботи є навчальні посібники, підручники, монографії, наукові статті та ін. В процесі біблографічного аналізу пропонуємо Вам використувавати наступні джерела:

- репозиторій МДПУ імені Богдана Хмельницького - http://eprints.mdpu.org.ua/;
- Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського - http://www.nbuv.gov.ua/;
- Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого - https://nlu.org.ua/;
- Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника - http://www.lsl.lviv.ua/index.php/en/main2/;
- Національна наукова медична бібліотека - https://www.library.gov.ua/;
- Одеська національна наукова бібліотека - http://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=108;
- Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка - http://korolenko.kharkov.com/;
- Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського - http://www.nbuv.gov.ua/node/1491;

- Державна науково-технічна бібліотека України - https://dntb.gov.ua/;
- Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України - http://dspace.nbuv.gov.ua/;
- Internet Archive: Digital Library of Free Books, Movies, Music & Wayback Machine - https://archive.org/index.php;
- Institute of education sciences - https://eric.ed.gov/;
- Бібліотека Конгресу США - https://www.loc.gov/;
- Комплексний інформаційно-дослідний бібліотечний центр - https://www.oclc.org/en/home.html?redirect=true;
- Британська бібліотека - https://www.bl.uk/;
- Національна бібліотека Франції - https://www.bnf.fr/fr;
- Connexions – https://cnx.org/;
- Інформаційний сервер національних бібліотек Європи - https://www.europeana.eu/portal/ru/TEL.html;
- Європейські національні бібліотеки - http://www.library.ru/3/biblionet/?rub=17
- Міжнародна індексована база даних Scopus - https://www.scopus.com/;
- Міжнародна індексована база даних Web of Science - http://login.webofknowledge.com/;
- Наукова пошукова система GoogleScholar - https://scholar.google.com.ua/
- Наукова пошукова система Researchgate - https://www.researchgate.net/;

та ін.

Починати самостійний пошук варто з нової літератури, спочатку ознайомившись з монографіями та статтями, які стосуються Вашої проблеми, *звертаючи увагу на список використаних у них джерел.*

Перед читанням книги або статті перше, що Ви маєте зробити, – це записати їхні бібліографічні реквізити (автор, назва, видавництво, рік видання, кількість сторінок). Причому, робити це потрібно дуже скрупульозно і ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ оформлення джерел у списку літератури!

Найкраще використовувати навчальні посібники, підручники видані під грифом Міністерства освіти та науки у їх найновішій редакції. Навчальні посібники та підручники є джерелом інформації, що організовує всю подальшу роботу над кваліфікаційною роботою.

Під час написання кваліфікаціних робіт слід більшою мірою орієнтуватися на наукові статті, монографії, автореферати дисертацій. При формуванні списку літератури слід стежити, щоб більшість джерел були видані в останнє десятиріччя (тобто 2000-х років, принаймні 90-х років XX сторіччя).

Серед джерел інформації особливе місце належить науковим статтям, адже теоретичні статті, які містяться в журналах, більше, ніж інші джерела, насичені цікавою емпіричною фактурою, роздумами, порівняннями, словесними доведеннями. Достовірність їх змісту залежить від достовірності

вихідної інформації, використаної авторами. Статистичні дані, наведені в статтях, можуть бути підставою для власної аналітичної роботи студента.

Монографія (наукове видання, що містить повне та всебічне дослідження якоїсь проблеми або теми), науковий збірник матеріалів авторитетної наукової конференції, науковий збірник дослідницьких матеріалів установ, навчальних закладів або наукових товариств із найважливіших наукових проблем – усі ці видання мають принципове наукове значення та практичну цінність.

Багато літератури (як книг, так і статей) є на психологічних сайтах: **http://psylib.kiev.ua, http://www.ukrcenter.com/, https://knigogo.com.ua/zhanri/knigi-po-psixologii/, http://chtyvo.org.ua/, https://monster-book.com/prakticheskaya-psihologiya** ***та ін.*.**

Під час читання дібраних джерел можна застосовувати методи «швидкого» та «повільного» читання. «Швидке» читання (читання «по діагоналі») дасть змогу студенту зробити висновок про доцільність подальшого уважного вивчення даної статті або книги. Після того, як проглянуто всю дібрану на даний момент літературу, можна приступити до «повільного» читання, до глибшого її вивчення, переходячи від простого матеріалу до складного.

Вивчаючи літературу, не варто намагатися тільки запозичити матеріал, важливо обдумувати знайдену інформацію. Цей процес має тривати протягом усієї роботи над темою. Зазвичай, використовується не вся інформація, що міститься у певному джерелі, а тільки та, яка безпосередньо стосується теми роботи і тому найбільш цінна і корисна.

Особливою формою фактичної роботи з літературними джерелами є цитати. Органічно вплетені у текст роботи, вони становлять невід'ємну його частину. Цитати використовуються для того, щоб без перекручень передати думку автора першоджерела. Вони слугують необхідною опорою авторові роботи у процесі аналізу та синтезу інформації. Відштовхуючись від їх змісту, можна створити систему переконливих доказів, потрібних для об'єктивної характеристики явища, яке вивчається. У всіх випадках кількість використаних цитат повинна бути оптимальною, тобто визначатися потребами розроблення теми роботи.

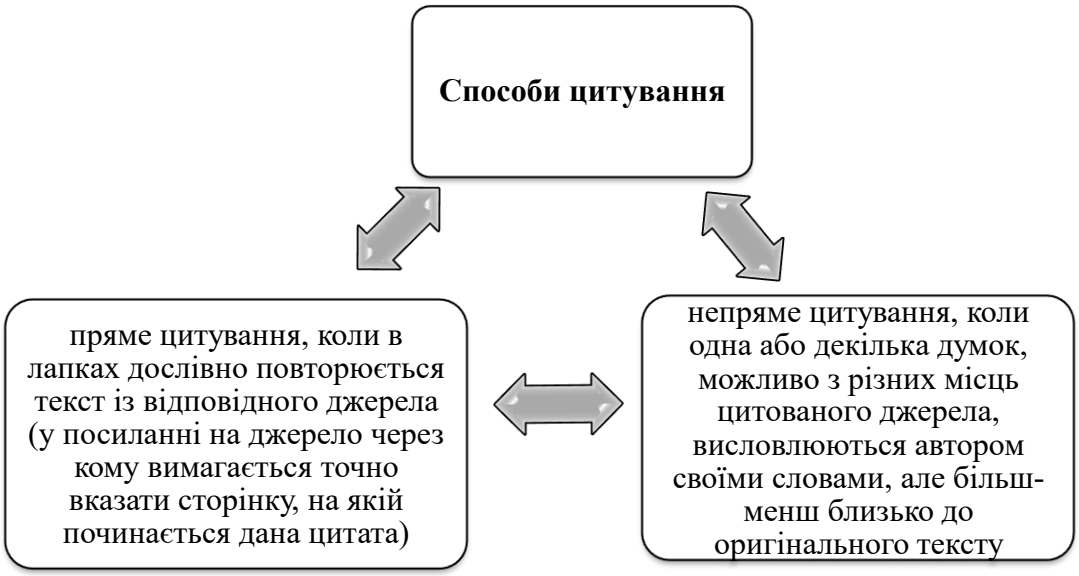

При читанні слід виписувати найбільш чіткі цитати, що стосуються Вашої проблеми та обов'язково *записувати номери сторінок, щоб потім можна було зробити посилання*.

Найчастіше цитати та інші запозичені матеріали застосовують у процесі написання першого, теоретичного розділу роботи – одного з важливих етапів підготовки роботи.

2.3. Визначення методологічного апарату дослідження (об'єкту, предмету, мети, гіпотези та завдань дослідження)

Головною вимогою до написання всіх видів кваліфікаційних робіт є взаємовідповідність назви роботи, методологічного апарату дослідження, завдань роботи, змісту роботи загалом та наявності підрозділів у тексті роботи, висновків та рекомендацій.

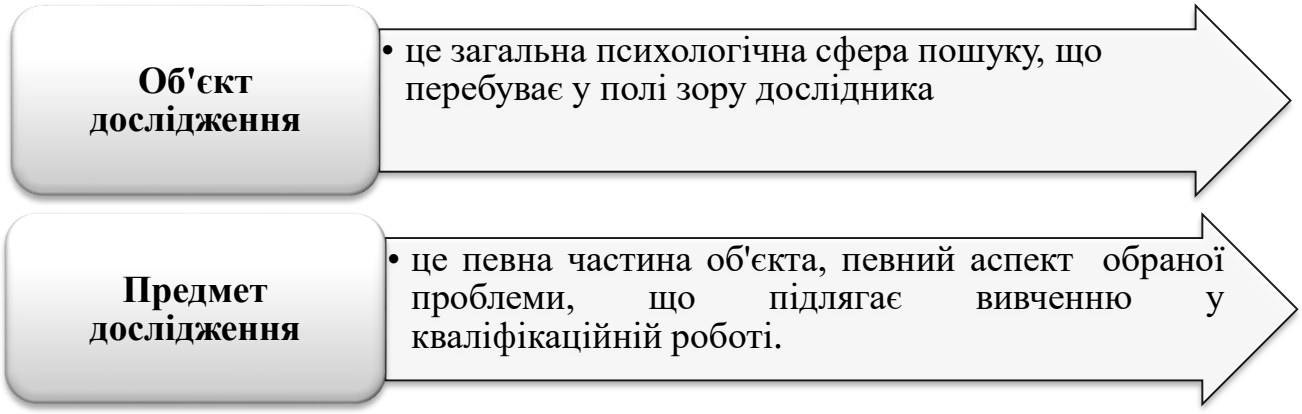

Предмет дослідження за своїм формулюванням є близьким до теми роботи, а об'єкт має бути ширшим поняттям, тобто між об'єктом і предметом існують родово-видові відношення.

Приклади співвідношення об'єкту та предмету психологічного дослідження

Об'єкт дослідження	**Предмет дослідження**
Діяльність або процес психічного розвитку на певному віковому етапі	Певні психологічні фактори, механізми, закономірності, що розкривають та характеризують процес діяльності або психічного розвитку
Наприклад, тема «Мотивація навчальної діяльності у підлітковому віці» *Об'єкт: навчальна діяльність учнів підліткового віку* *Предмет: мотивація навчання підлітків*	
Психічні процеси	Їх структура, взаємозв'язки, механізми
Наприклад, тема «Особливості творчої уяви молодших школярів» *Об'єкт: творча уява* *Предмет: особливості творчої уяви дітей молодшого шкільного віку*	
Психічні стани	Їх прояви, причини, механізми виникнення, наслідки
Наприклад, тема «Профілактика синдрому професійного вигорання працівників у професіях типу «Людина» *Об'єкт: синдром професійного вигорання працівників у професіях типу «Людина-людина».* *Предмет: шляхи профілактики професійного вигорання працівників, що працюють у сфері «Людина-людина»*	
Психічні властивості	Їх індивідуальні особливості, прояви, фактори і механізми розвитку, зв'язок з іншими властивостями
Наприклад, тема «Образ тіла» у структурі самосвідомості особистості» *Об'єкт: самосвідомість особистості* *Предмет: «образ тіла» особистості*	
Групи осіб за певними ознаками, типи індивідів	Психічні процеси, стани й властивості людей, функції та характеристики окремих психічних явищ, їх зв'язки і вплив один на одного
Наприклад, тема «Психологічний клімат у трудовому колективі» *Об'єкт: трудовий колектив* *Предмет: психологічний клімат як характеристика міжособистісних стосунків у трудовому колективі*	

Психологічний зміст явищ, що виступають об'єктом і предметом роботи, обов'язково повинен бути розкритий в основній частині роботи, починаючи від більш загальних понять (об'єкта) і переходячи до більш конкретних (предмета).

Мета дослідження відображає спрямованість дослідження, логіку його організації та стратегію проведення. Мета конкретизується у **завданнях.** Мета та завдання узгоджуються *з* темою дослідження, його предметом та об'єктом.

Для теоретичного дослідження мета може бути сформульована таким чином:

• на основі аналізу об’єкта дослідження виявити, визначити, розкрити, охарактеризувати... (предмет дослідження);

• дати теоретичний аналіз проблеми...;

• проаналізувати, порівняти теоретичні підходи до...;

• теоретично обґрунтувати...;

• тощо.

Наприклад, *Тема: Соціально-психологічна готовність дитини до навчання в школі.*
Мета: на основі аналізу проблеми розвитку особистості в дошкільному віці виявити та охарактеризувати показники соціально-психологічної готовності дитини до школи.

Формулювання мети емпіричного дослідження може включати такі вислови: «за допомогою емпіричного дослідження виявити, визначити...» тощо, або ж не конкретизувати спосіб вивчення, автоматично передбачаючи і теоретичні, і емпіричні завдання.

Наприклад, *Тема: Професійна спрямованість педагога як чинник становлення міжособистісних стосунків молодших школярів в учнівському колективі.*
Мета: визначити роль професійної спрямованості педагога як чинника становлення міжособистісних стосунків молодших школярів.

Гіпотеза – обґрунтоване припущення про існування окремих явищ, зв’язків між ними, закономірностей та механізмів їх функціонування.

Гіпотеза не повинна містити очевидних істин, адже вона передбачає пошук нового в теорії і практиці науки. Гіпотеза повинна задовольняти такі вимоги:

- бути обґрунтованою, відповідати науковим знанням;
- бути принципово простою та зрозуміло»;
- мати логічно однозначне формулювання;
- включати теоретичне пояснення висунутого припущення;
- допускати (передбачати) емпіричну перевірку

Наприклад, *тема: «Психологічні умови становлення соціометричного статусу молодшого школяра в учнівському колективі».*
Гіпотеза дослідження: *якщо соціометричний статус має інтегровану психологічну детермінацію і залежить від особливостей внутрішньогрупових відносин у шкільному колективі, певного розвитку пізнавальної сфери учнів, диференціації рівня навчальних досягнень учнів, ставлення вчителя до учнів, за умов врахування соціальної ситуації розвитку молодших школярів та провідної діяльності, то вирішальною детермінуючою умовою соціометричного статусу дитини виступає тип ставлення вчителя до учня, який опосередковує всю дію системи.*

Завдання дослідження конкретизують мету дослідження та визначають послідовність її досягнення; покликані дати уявлення про те, що слід зробити для досягнення мети.

У ***реферативній*** кваліфікаційній роботі зазвичай виконуються 3-4 завдання, пов'язані з теоретичним аналізом проблеми дослідження, розкриттям змісту досліджуваних психологічних явищ, а також описом методичних процедур їх наукового вивчення. Тут працює логіка: від загальнішого поняття – до конкретнішого.

1. Теоретичне завдання, що розв'язується у першому підрозділі теоретичного розділу (1.1.) і присвячене аналізу найбільш загального поняття (об'єкта дослідження).
2. Теоретичне завдання, що розв'язується в другому підрозділі теоретичного розділу (1.2.) і присвячене аналізу більш конкретного поняття.
3. Теоретичне завдання, що розв'язується в третьому підрозділі теоретичного розділу (1.3.) і присвячене аналізу найбільш конкретного поняття (предмета дослідження).
4. Методичне завдання, що розв'язується у 2-му методичному розділі.

Наприклад, *тема реферативної роботи: «Психологічні особливості спілкування підлітків».*

Об'єкт: психологічні особливості підліткового віку.

Предмет: специфіка спілкування підлітків.

Мета: на основ теоретичного аналізу психологічних досліджень визначити особливості спілкування підлітків,

Завдання:

1. Дати психологічний аналіз підліткового віку.

2. Розкрити сутність спілкування як соціально-психологічного феномену.

3. Виявити та проаналізувати вікову специфіку спілкування підлітків.

4. Зробити огляд і описати методики дослідження психологічних особливостей спілкування підлітків.

В ***емпіричній*** кваліфікаційній роботі до завдань теоретичного аналізу додаються завдання, присвячені опису програми, методів, методик емпіричного дослідження та аналізу й інтерпретації його результатів. Завдання емпіричної роботи формулюються за логікою її розділів.

1. Теоретичне завдання, що розв'язується у 1-му теоретичному розділі.
2. Методичне завдання, що розв'язується у 2-му методичному розділі.
3.,4.,5. Емпіричні завдання, що розв'язуються у 3-му емпіричному розділі.

Приклад. *Якщо предметом дослідження є психологічна готовність дитини до школи, то завдання дослідження можуть бути сформульовані таким чином:*
1. Розглянути та узагальнити концептуальні моделі психологічної готовності дітей до школи.
2. Дібрати комплекс методик психодіагностики основних аспектів психологічної готовності дітей до школи.
3. Виявити особливості емоційно-вольової готовності дітей до школи.
4. Визначити особливості соціально-психологічної готовності дітей до школи.
5. Виявити особливості розвитку інтелектуально-пізнавальної сфери як показника готовності до школи.

2.4. Структура та зміст кваліфікаційних робіт з психології

Кваліфікаійна робота повинна мати внутрішню єдність і відображати процес та результати вирішення актуальної наукової проблеми з певної галузі психології: загальної, організаціної, соціальної, вікової, педагогічної, клінічної та ін..

Кваліфікаційна робота з психології містить такі структурні компоненти: титульний аркуш, зміст, вступ, основну частину (складається з двох або трьох розділів), висновки, список використаних джерел, додатки (за необхідністю).

Титульний аркуш.

Титульний аркуш займає першу сторінку кваліфікаційної роботи, яка нумерується, але номер не пишеться (ДОДАТОК Б).

На ньому вказуються: найменування навчального закладу, назва підрозділу та кафедри, де виконана робота; назва роботи; прізвище, ім’я, по батькові автора; факультет (інститут), спеціальність, номер групи здобувача вищої освіти; науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали наукового керівника та членів комісії, їхні підписи, національна шкала оцінювання, кількість балів та оцінка ECTS, місто й рік. При перенесенні довгої назви кваліфікаційної роботи на титульній сторінці слід дотримуватися правила «осмисленого рядка», а не правила «завершеного рядка». У назвах і змісті абревіатури та скорочення не допускаються.

Вірно:

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА
ПРОФЕСІЙНИХ НАМІРІВ
ЯК ОСНОВА ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Невірно:

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА
ПРОФНАМІРІВ ЯК ОСНОВА
ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Зміст.

Це друга сторінка кваліфікаційної роботи (ДОДАТОК В). Основними, структурними елементами роботи є «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛИ основної частини», «ВИСНОВКИ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ДОДАТКИ».

Назва розділу нумерується арабськими цифрами, підрозділи нумеруються двома арабськими цифрами, розділеними крапкою: перша цифра позначає номер розділу, друга – номер підрозділу.

Вступ.

У вступі описується актуальність теми дослідження (практична значущість та зв'язок із сучасною науковою думкою), визначаються об'єкт, предмет, мета, завдання та гіпотеза дослідження. Назва цього структурного компоненту пишеться великими прописними літерами жирним шрифтом.

Актуальність дослідження вказує на основну важливість, зокрема, соціальну, практичну значущість проблеми, що розглядається. Проблема може претендувати на актуальності тільки тоді, коли тема курсової роботи відповідає сучасним потребам психологічної науки та практики, а питання, які розкриваються в роботі, важливі для розуміння сутності змісту і структури психологічної допомоги. Формулюючи **актуальність дослідження,** слід звертати увагу на його значущість для суспільної ситуації в цілому, на зв'язок проблеми із сучасною науковою думкою, на можливі застосування результатів дослідження у практиці та перспективи для подальших досліджень. Важливо вказати авторів, які займались дослідженням проблеми з обраної теми та вказати на ті аспекти, які ще недостатньо висвітлені в науці.

Зверніть увагу на те, що у вступі не треба подавати визначень досліджуваних явищ, розкривати їх зміст. Необхідно лише з критичної точки зору подати огляд літератури з досліджуваної проблеми, висловити своє ставлення до тих теоретичних і практичних надбань, які у ній містяться. Бажано не лише не уникати проблем, протиріч, виявлених у літературі, а навпаки, показати ті протиріччя, на розв'язання яких і спрямоване дослідження.

Типова структура вступу кваліфікаційної роботи

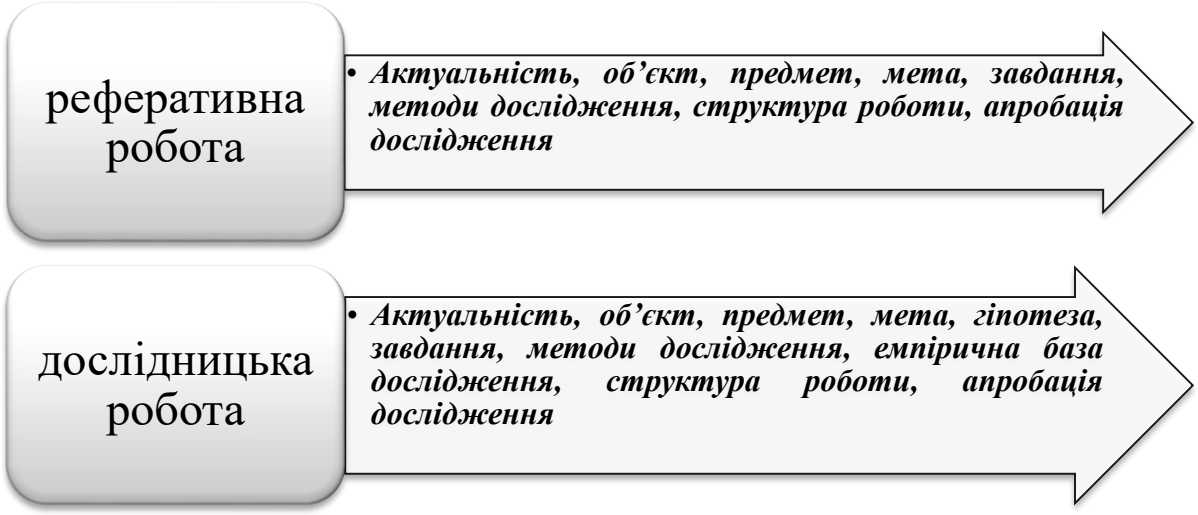

Теоретико-методологічні основи дослідження	•У цьому пункті розкриваються теоретико-методичні засади дослідження, тобто ті психологічні підходи, вчення та ідеї, що були покладені у його основу (теоретичні положення, принципи організації емпіричного дослідження тощо).
Методи дослідження	•У реферативній роботі в цьому пункті подається опис теоретичних методів, використаних для аналізу літературних джерел; •У дослідницькій роботіокремо подається опис теоретичних методів, емпіричних та методів обробки даних.
Емпірична база дослідження (у дослідницькій роботі)	•У цьому пункті вступу вказується, де саме проводилося емпіричне дослідження, строки та хто брав у ньому участь (короткий опис вібірки).
Апобація результатів дослідження	• У цьому пункті слід перерахувати публікації автора, у яких розкрито основні результати роботи, та зазначити конференції, семінари, «круглі столи», на яких здобувач вищої освіти представляв результати своєї наукової роботи
Структура роботи	• У цьому пункті перераховуються основні структурні компоненти кваліфікаційної роботи; вказується її обсяг, кількість використаних літературних джерел, додатків, таблиць та рисунків.

Приклад вступу кваліфікаціної роботи подано у **ДОДАТКУ Г**

Основна частина.

У розділах основної частини подаються результати теоретичного аналізу проблеми дослідження, розглядається методика та техніка емпіричного дослідження й узагальнюються результати. Усі матеріали, що не є суттєво важливими для розуміння та вирішення наукової задачі, виносяться у додатки. Зміст розділів основної частини повинен точно відповідати темі кваліфікаційної роботи та повністю розкривати її. Зазвичай виокремлюють 2-4 головних питання теми, які визначають назву та зміст розділів. Назви розділів повинні розкривати певні аспекти теми кваліфікаційної роботи.

Типова структура основної частини кваліфікаційної роботи

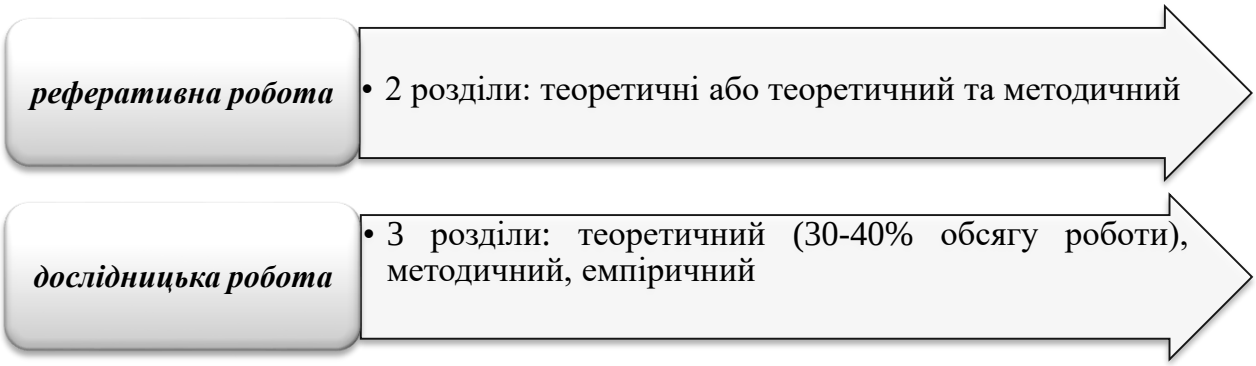

Висновки.

У висновках стисло описуються головні результати, отримані в роботі. **Висновки** повинні відповідати поставленим завданням, вказувати на те, чи підтверджена гіпотеза. Зауважимо, що головною метою наукової роботи є пошук нових знань (істини), а не доведення будь-якою ціною висунутих гіпотез. Негативний результат, коли гіпотеза відхиляється (не справджується) – це теж вагомий результат. Саме він часто свідчить про неупередженість та професійну наукову компетентність автора.

Висновки не повинні містити рекомендацій, щодо використання та впровадження отриманих результатів. Загальна кількість висновків має бути невеликою (до 5). Велике число висновків або їх опис в подробицях свідчать про невміння автора виділити головне у своїх результатах.

У кінці висновків, зазвичай, вказують перспективи подальших досліджень. Потім, з наступної сторінки окремо подаються рекомендації під заголовком «Рекомендації батькам щодо…» або «Рекомендації психологам (вчителям)» і т.д. У назві цього компоненту основної частини, який не є обов'язковим, необхідно стисло вказати з приводу чого подаються ці рекомендації.

Список використаних джерел.

Обсяг списку використаної літератури залежить від кількості джерел, на які посилається чи, які цитує автор курсової роботи. Кількість використаної літератури повинна бути достатньою для розробки обраної теми і відповідати вимогам до обсягу використаних джерел (ДОДАТОК З). У кваліфікаційній роботі література у списку використаних джерел подається за алфавітом прізвищ авторів або заголовків: повну і правильну назву літературного джерела можна знайти на відповідній картці бібліотечного каталогу або на другій чи останній сторінці книги. Спочатку наводиться література українською мовою (кирилицею), а потім джерела, набрані латинським шрифтом.

Список використаних джерел подається в алфавітному порядку; має складатися не менш ніж з 25-30 джерел (для курсових робіт), і мінімально з 50-60 джерел (для кваліфікаційних робіт), не менше 30% з яких видано за останні 10 років.

Бібліографічний опис здійснюється мовою оригіналу.

Зверніть увагу:

- на кожне з джерел, вказаних у списку літератури, має бути хоч одне посилання у тексті;
- якщо у роботі використано визначення зі словника чи енциклопедії, то у переліку літератури слід посилатися не весь словник, а лише відповідні статті (починаючи з прізвища автора, якщо він вказаний);
- якщо використано статті з хрестоматії чи збірника праць, або окрему частину підручника чи колективної праці, у списку літератури слід подавати не тільки джерело, а спочатку використані статті чи розділи (їх автори можуть бути вказані у змісті, анотації, передмові, заголовках тощо);
- в усіх джерелах має бути вказана кількість сторінок (для книги, наприклад, 324 с, для статті – С. 15-24).

У списку використаних джерел можуть бути наведені інтернет-ресурси: їх опрацювання вимагає ретельного вивчення здобувачем вищої освітим тих сайтів, на яких розміщено наукові публікації, зокрема, статті чи книги. Не варто посилатись на статті чи сторінки сайтів, в яких не вказано прізвищ та ініціалів авторів; невідомо, який рівень науковості висвітлених ними положень, з яких друкованих видань подано копії матеріалів тощо.

Загальним правилом опрацювання інтернет-ресурсів є уникнення технічного копіювання змісту оригінальних текстів на бібліотечних сайтах або ж наукової критики, зокрема, готових рефератів на задану тему. Кваліфікаційна робота з психології повинна відображати вміння здобувача вищої освіти самостійно та повно виражати власні думки та погляди в авторському тексті.

Додатки

У додатках розмішується допоміжний матеріал, який в основній частині перевантажує текст і утруднює його сприйняття.

- повний опис методик дослідження або їх бланків;
- результати первинної обробки даних емпіричного дослідження або практичної психологічної роботи, виконаної студентом;
- таблиці деяких емпіричних даних, отриманих у дослідженні;
- повний опис розвивальних програм, методик діагностики, використаних чи розроблених студентом у роботі

2.5. Особливості написання теоретичного розділу кваліфікаційної роботи

У теоретичній частині роботи важливо розглянути всі проблеми, пов’язані з темою роботи. Для визначення основного кола проблем можна скористатися такими рекомендаціями:

– у назві роботи визначити основні змістовні поняття;

– зміст кожного з них розкрити у пунктах теоретичного розділу;

– послідовність розгляду змісту понять залежить від того, які з них входять в об’єкт, а які – у предмет дослідження. Традиційно огляд літератури починається з більш широких понять (тобто об’єкта дослідження), а потім переходить до більш конкретних (тобто предмета дослідження) відповідно до завдань роботи. Розділ роботи та його складові (підрозділи, пункти) мають бути подані за такою схемою:

1. Назва розділу.
2. Назва підрозділу.
3. Вступне речення.
4. Виклад основного змісту підрозділу.
5. Абзац (чи кілька) висновку (-ів) до підрозділу.
6. Речення-перехід до наступного підрозділу.
7. Назва наступного підрозділу та його виклад за наведеною схемою.
8. Висновки до розділу (у формі окремого абзацу (-ів) у курсовій роботі) згідно із, завданнями роботи, що розв'язувалися у цьому, розділі.
9. Речення-перехід до наступного розділу.

Подаючи огляд літератури в кожному з підрозділів та пунктів, не доцільно перераховувати всі опрацьовані джерела. Необхідно розкривати сутність основних питань, виділяти головні положення та провідні ідеї відповідно до завдань **дослідження** та логіки викладу проблеми. Огляд літератури може ґрунтуватися на:

- логіці сходження від розгляду загальних проблем до опису конкретних питань;
- історичній логіці - хронології досліджень у цій області;
- географічній логіці - підходах до дослідження проблеми за кордоном та **у** вітчизняній науці;
- генетичній логіці - вивченні динаміки психічних явищ;
- вивченні окремих сторін проблеми

З тексту роботи має бути зрозумілим, на яких авторів та на які праці спирається її автор. З цією метою використовуються посилання на літературні джерела. Посилання вказують, кому належить певна думка, класифікація, визначення, оригінальна точка зору, підхід до вивчення проблеми, хто проводив дослідження та виявив певні наукові факти. Посилання надають читачеві орієнтир – у яких авторів і в яких джерелах може бути знайдена додаткова інформація з певного питання. У кваліфікаційній роботі можливі кілька варіантів оформлення посилань на літературні джерела.

Узагальнено подається думка кола дослідників, авторів різних книг чи статей або думка одного автора, викладена ним у низці праць, без посилання на джерела.

У вітчизняній психології теорію гри, що виходить із визначення її соціальної природи, розробляли Л. Виготський, В. Сухомлинський та інші автори.

Своїми словами переказується думка вченого (чи кількох вчених), яка може бути викладена ним на одній сторінці роботи і у змісті цілої книги.

Як зазначає Д. Майерс, феномен «я знав це» полягає у тому, що результати досліджень соціальної психології часто можуть здаватися людям очевидними і на рівні здорового глузду та такими, що не потребують доведення [37].

Найважливіші, найвагоміші авторські думки дослідників подаються дослівно у вигляді цитати.

На думку П. Чамати, самосвідомість – це «усвідомлення і оцінка людиною своїх дій та їх результатів, думок, почуттів, морального обличчя та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки. цілісна оцінка самого себе і свого місця в житті» [45. с. 148].

Зверніть увагу на те, що:

- ініціали авторів подаються попереду прізвищ;
- у посиланні зазначено ім'я дослідника (для цього можна використовувати такі фрази, як: «на думку П. Лушина», «як вважає П. Чамата», «І. Бех підкреслює, що...» тощо);
- після авторської думки у квадратних дужках вказано номер джерела, з якої її взято (номер подано за списком літератури наприкінці курсової роботи);
- вказуються сторінки джерела, на яких саме була зазначена думка дослідника;
- крапка чи інші розділові знаки ставляться після дужок.
- Не слід подавати у вигляді цитати цілі абзаци тексту з інших джерел;
- Думка автора подається у лапках у тій граматичній формі, у якій вона подана у джерелі; без довільного скорочення та перекручення авторського тексту;
- Одразу після лапок у квадратних дужках ставиться спочатку номер джерела у списку літератури та через кому сторінка (сторінки), з якої саме взято цитату (наприклад, [45] або [45, с. 23-27])

Можливі два варіанти оформлення цитат:

1. Цитата починається з великої літери, якщо вона подається після двокрапки, наприклад:

М. Казанжи писала: «Залишилися незмінними загальнолюдські цінності, які є потужними психологічними ресурсами – любов, доброта до людей, прагнення до мудрості, допомога іншим» [32, с. 31].

2. Цитата починається з малої літери, якщо вона органічно вводиться у склад речення, наприклад:

Як підкреслював Г. Лазос, «розуміння людської спроможності до психологічної позитивної адаптації в несприятливих обставинах може допомогти фахівцям з психічного здоров'я розробляти спеціальні психотехнології для психопрофілактики та розвитку резільєнтності, життєстійкості, стресостійкості; розвитку здатності самостійно долати стресові ситуації тощоу» [33, с. 33].

Для **збагачення лексики** курсової роботи, подаючи посилання на ідеї інших авторів, а також виражаючи власне ставлення до їх думок, використовуйте такі дієслова:

аналізує, заперечує, висловлює думку, додає, доводить, припускає, ставить питання, викладає, констатує, сподівається, знаходить, починає, не поділяє точку зору, не погоджується, виявляє, обговорює, пояснює, схвалює, відповідає, відзначає, відстоює, визначає, переказує, пише, повторює, підтримує, підтверджує, дозволяє, розуміє, пропонує, представляє, визнає, приймає точку зору, доходить висновку, розглядає питання, поділяє, розмірковує, роз'яснює, рекомендує, вирішує проблему, погоджується, сумнівається, повідомляє, запитує, посилається, вважає, вказує, стверджує, уточнює

Написання тексту кваліфікаційної роботи здійснюється діловою мовою наукового стилю. Необхідною умовою викладу матеріалу кваліфікаційної роботи є не просто подача студентом поглядів інших авторів, але й обґрунтоване висловлення власної думки. З цією метою використовуються безособові речення, наприклад «у цій роботі...», «звернемося до...», «розглянемо...» тощо. Займенники «ми», «наш» і т. ін. вживаються лише у випадках, коли необхідно наголосити на точці зору, авторському праві тощо.

Під час написання роботи слід дотримуватися тісного зв'язку між її теоретичною та практичними частинами. Основні теоретичні положення роботи мають бути покладені в основу добору методичних процедур та проведення емпіричного дослідження. У результаті опрацювання проблеми дослідження у висновках теоретичного розділу курсової роботи необхідно чітко визначити основні показники, форми прояву, складові та/або детермінанти досліджуваного явища, які й підлягатимуть емпіричному дослідженню.

2.6. Основні вимоги до планування, проведення та представлення результатів емпіричного дослідження в рамках кваліфікаційної роботи у галузі психології

Емпіричне дослідження, спрямоване на збір та аналіз даних із проблеми, є важливою складовою дослідницької роботи. Воно обов'язково повинно мати певну новизну порівняно з існуючими дослідженнями в певній сфері.

Етапи проведення дослідження

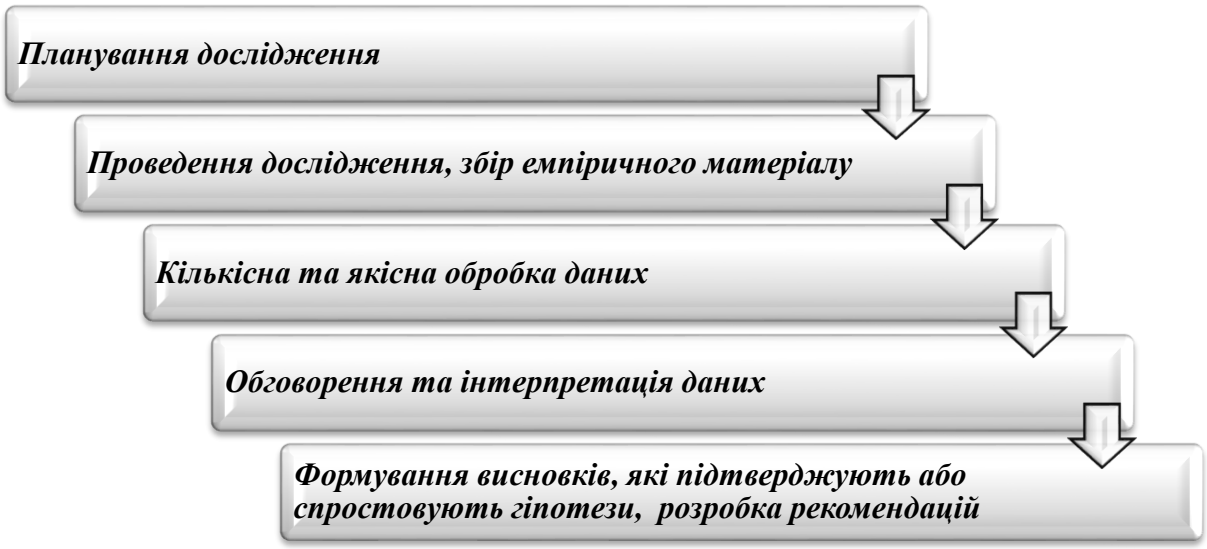

Типові завдання емпіричного дослідження

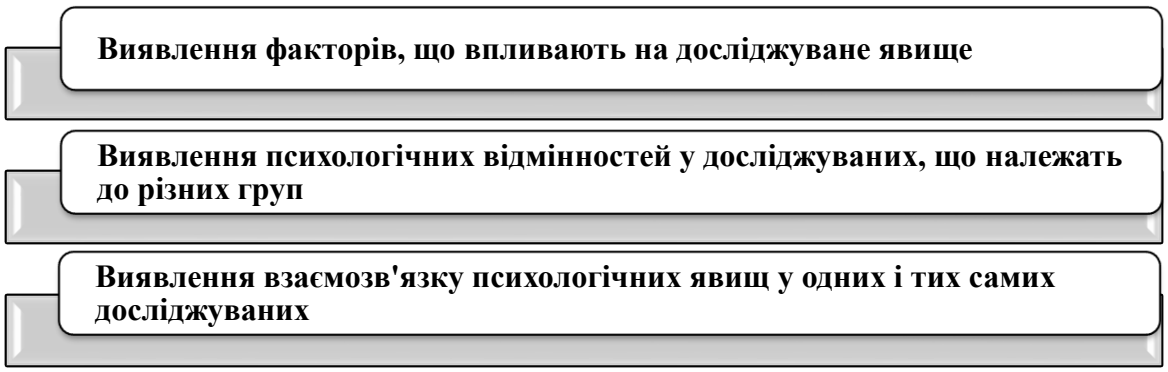

Вимоги до підбору методів та методик емпіричного дослідження

1. Для збору первинних емпіричних даних можуть бути використані такі методи наукового психологічного дослідження, як тестування, опитування, експеримент, спостереження, метод аналізу продуктів діяльності тощо.
2. Обираючи методи дослідження, студент повинен прагнути отримати найбільш об’єктивні дані. Обираючи конкретні методики емпіричного дослідження, необхідно враховувати їх валідність та надійність.
3. Доцільно використовувати відомі, апробовані методики, чия ефективність доведена у багаторазових дослідженнях на вітчизняній популяції досліджуваних. Використовуючи авторські методики, подані у статтях, дисертаціях, монографіях, необхідно знати та враховувати умови їх розробки і попередньої апробації.

Кількість методик емпіричного дослідження залежить від:

Плануючи емпіричне дослідження, необхідно вдало визначити час, місце та обставини, за яких відбуватиметься взаємодія з досліджуваними та збір даних.

Надзвичайно важливим для проведення емпіричного дослідження є уміння встановлювати довірливий робочий контакт із досліджуваними, дотримання ним норм професійної етики психолога.

Обираючи вибірку досліджуваних, необхідно враховувати стать, соціальне положення, рівень освіти, стан здоров'я, індивідуально-психологічні особливості досліджуваних та інші параметри, які можуть вплинути на результати.

Вибірка повинна бути репрезентативною, тобто моделювати генеральну сукупність. Необхідно спеціально добирати вибірку так, щоб вона представляла основні типи досліджуваних, які є у популяції.

Чисельність вибірки досліджуваних для емпіричного дослідження чи практичної психологічної роботи повинна забезпечувати доказовість положень, які захищаються в роботі. Виходячи з методів математичної обробки, рекомендується, щоб чисельність досліджуваних була не меншою ніж 30-35 чоловік. У статистиці розрізняють малу ($n < 30$), середню $30 < n < 100$ і велику вибірку ($n > 100$). Вибір кількісного та якісного складу вибірки залежить від мети та завдань емпіричного дослідження.

Чисельність вибірки, як виняток, може бути меншою за умов проведення лонгітюдного дослідження із застосуванням великої кількості методик або потужного формувального дослідження. Біографічне дослідження припускає довготривале обстеження і одного досліджуваного. Якщо метою дослідження передбачено порівняння результатів двох (чи кількох) груп, наприклад, експериментальної та контрольної, то кожна з них має бути не меншою, ніж **30 осіб.**

Психолог зводить до мінімуму ризик ненавмисного негативного впливу на тих, хто бере участь у дослідженні. Якщо умови дослідження потребують необізнаності досліджуваних із його суттю і результатами, психолог має пересвідчитися в тому, що це не завдасть шкоди жодному з учасників досліду.

Такі відомості можуть бути розкриті після завершення дослідницької програми.

Психолог заздалегідь інформує досліджуваних про право відмовитися від участі у дослідженні. Коли ж попри це вони дають згоду взяти у ньому участь, психолог має переконатися в тому, що таке рішення прийняте незалежно від нього або інших осіб (наприклад, батьків, опікунів, піклувальників, які наполягають пройти дослідження).

Психолог відповідає за рішення, які приймають офіційні особи на основі його висновків та рекомендацій, несе відповідальність за правильне і доступне роз'яснення непрофесіоналам суті застосовуваних психологічних методів.

Психолог зобов'язаний оберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі діагностичної і корекційної роботи, додержуватися анонімності імені досліджуваного. Для демонстрації і прослуховування будь-яких матеріалів потрібний письмовий дозвіл людини, за чиєю згодою вони були записані.

Дотримання зазначених етичних вимог дає змогу підвищити вірогідність отримання достовірних даних психологічного дослідження. Для підвищення достовірності висновків доцільно під час обробки даних використовувати **методи математичної статистики**. **Сторінка курсу в MOODLE:** http://www.dfn.mdpu.org.ua/course/view.php?id=809

Вибір критерію математичної статистики залежить від дослідницьких завдань.

Відповідність методів статистичної обробки даних завданням дослідження

Завдання	*Математично-статистичні показники*
Пошук відповідностей у психологічних показниках досліджуваних, які мають ті чи інші особливості	Парний критерій Вілкоксона, U-критерій Манна-Уїтні, критерій хі-квадрат (x^2), точний критерій Фішера, біноміальний критерій
Пошук взаємозв'язку психологічних показників у одних і тих самих досліджуваних	Коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена
Виявлення структури даних, їх взаємозв'язку	Факторний аналіз
Оцінка впливу різних факторів на ознаку, що вивчається	U-критерій Манна-Уїтні, критерій Краскела-Уолліса, Т-критерій Вілкоксона, критерій x^2 Фрідмана
Вияв значимості змін певних психологічних, поведінкових параметрів і проявів за певний проміжок часу, у певних умовах (наприклад, в умовах колекційного впливу)	Критерії знаків, Т-критерій Вілкоксона

І. Написання методичного розділу

1. Структура методичного розділу

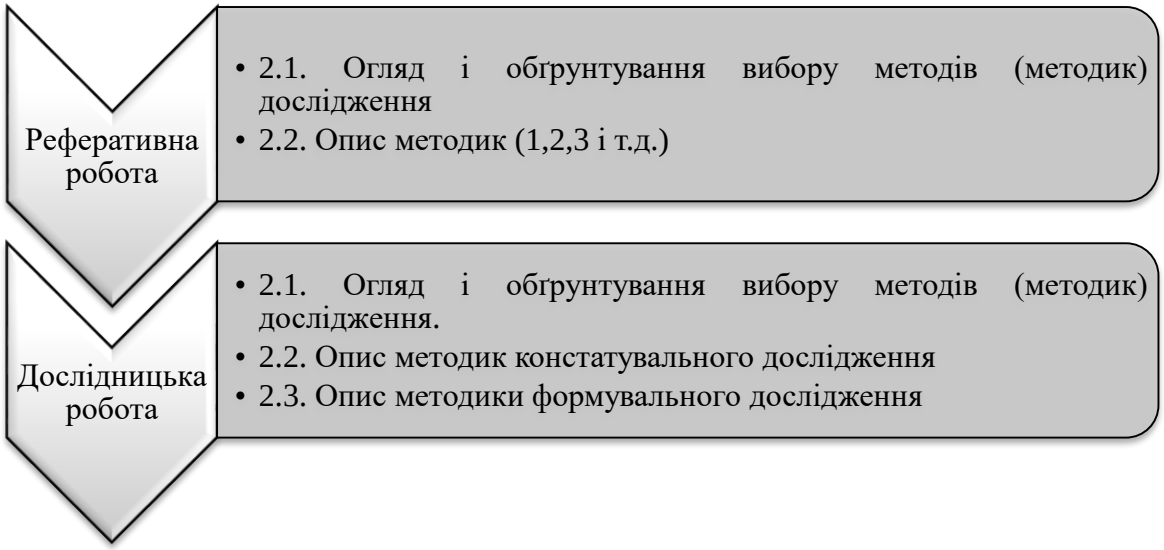

У методологічному розділі не надають фактичну інформацію про методики, застосовані в роботі – це завдання підрозділу «організація емпіричного дослідження». У даному розділі методики описують як інструмент: що саме, який аспект проблеми, що Вас цікавить, вони Вам розкриють?

Саме у методологічному розділі роботи Ви намагаєтесь *обґрунтувати гіпотези* Вашого дослідження, спираючись на наведену Вами теорію – адже підготовлений Вами теоретичний огляд не колекція «відомостей на тему», а логічно вибудуваний розгляд предмету роботи, який привів Вас до ідеї про існування певних, ще не підтверджених раніше, закономірностей. Таким чином, Ви пояснюєте, звідки, на якому ґрунті з'явилися Ваші гіпотези і в який спосіб Ви плануєте їх підтверджувати або спростовувати.

Розділ роботи та його складові (підрозділи, пункти) мають бути подані за такою схемою: назва розділу, анотація його змісту, назва підрозділу, вступне речення, виклад основного змісту підрозділу, абзац (чи кілька) висновку до підрозділу, речення-перехід до наступного підрозділу, назва наступного підрозділу та його виклад за наведеною схемою, висновки до розділу (у формі окремого абзацу (-ів) у кваліфікаційній роботі), речення-перехід до наступного розділу.

2. Огляд та обґрунтування вибору психодіагностичних методик та процедур.

У цьому підрозділі необхідно оглянути методи (методики), призначені для вимірювання досліджуваних явищ, дати їх порівняльний аналіз. Далі слід зазначити принципи, за якими здійснювався відбір методів та методик проведення емпіричного дослідження, подати обґрунтування відібраних методів та методик. Текст методики, анкети, бланки відповідей, розрахункові таблиці та діаграми доцільне подавати у **додатках**.

Зверніть увагу на те, що:
- у структурі пунктів вказується правильна повна назва методики та її загальновизнане скорочення;
- у структурі пунктів та тексту обов'язково вказуються прізвища розробника (розробників) методики, дослідників, які її модифікували, адаптували тощо;
- якщо розробники методики невідомі, вказується прізвище автора (авторів) того джерела, у якому подано опис методики.

- автори методики та історія її розробки
- призначення методики
- принцип побудови методики
- одиниця вимірювання і надійність результатів
- обґрунтованість методики
- процедура опитування
- обробка і якісний аналіз результатів
- труднощі та обмеження у використанні методики
- висновки і рекомендації
- бібліографія

ІІ. Написання дослідницького розділу

Власне емпірична частина роботи вимагатиме від вас розуміння таких речей:

1. Яку *стратегію дослідження* Ви обираєте? Нагадаємо, що Ви обираєте між дескриптивною, кореляційною або маніпулятивною стратегіями. Добре усвідомте принципову (!) різницю між експериментальним та квазіекспериментальним форматом роботи.
2. Що таке *залежні* та *незалежні* змінні? Чим вони відрізняються?
3. Що таке *нормальний розподіл даних?* Яким чином той факт, чи підкорюються отримані Вами емпіричні дані закону нормального розподілу, впливатиме на вибір критеріїв статистичного аналізу?
4. Чи розумієте Ви термін «*кореляція*»? Що таке коефіцієнт кореляції? За яких умов (вирішуючи яке завдання) дослідник звертається до кореляційного аналізу? Які коефіцієнти кореляції вживають у психології та які

правила їх використання? Що таке рівень значущості?

5. Що таке *пошук відмінностей/розбіжностей?* Які коефіцієнти встановлюють наявність значущих відмінностей? У чому різниця між коефіцієнтами? Дуже важливо: що таке внутрішньогрупові розбіжності. Чому при аналізі даних емпіричного дослідження ми звертаємося до встановлення саме таких розбіжностей?

У дослідницькому розділі (чи розділах) відповідно до завдань дослідження послідовно описуються отримані емпіричні результати, проводиться їх кількісний та якісний аналіз, обговорення та інтерпретація в контексті результатів попередніх досліджень, які були розглянуті в теоретичному розділі, та робляться висновки. *Обсяг емпіричної частини повинен сягати не менше 50-70 % загального обсягу Вашої роботи*

У підрозділі «*Цілі, задачі та організація емпіричного дослідження*»:

- зазначити мету та завдання емпіричного дослідження;
- обґрунтувати вибір типу дослідження (експериментальне, кореляційне, квазі експериментальне тощо);
- обґрунтувати комплектування досліджуваної вибірки, умови її репрезентативності; дати детальну характеристику вибірки (вказати кількість учасників, їх соціально-демографічні характеристики, що мають значення для дослідження тощо);
- детально охарактеризувати основні етапи проведення дослідження (вказати місце та час проведення кожного з етапів, а також інші особливості організації дослідження, що є суттєвими для отримання достовірних результатів).

Другий підрозділ «Результати емпіричного дослідження та їх обговорення» присвячують результатам/обробці результатів дослідження, де послідовно та логічно викладають, що, коли і в який спосіб було отримано.

Типова логіка викладу результатів емпіричного дослідження передбачає подання результатів у вигляді таблиць та малюнків (графіків, діаграм, гістограм), їх аналіз та формулювання висновків:

- «Розглянемо результати, отримані за допомогою методики (методик)...» або «Проаналізуємо дані, що характеризують...» тощо;
- «Вони подані у таблиці 3.1.1. (на рис. 3.1.1)»;
- «Як видно з таблиці 3.1.1. (рис. 3.1.1.), досліджувані...» або «Дані табл. 3.1.1. свідчать про те, що...» тощо;
- «Таким чином, можна зробити висновки, що...»;
- «Перейдемо до розгляду...».

Будь-яка таблиця, рисунок, схема, діаграма, яка наводиться в тексті роботи, має розкривати суттєві, узагальнюючі моменти Вашої роботи, і, що найважливіше, спрощувати сприйняття, а не ускладнювати його. По-друге, всі таблиці і рисунки (схеми і діаграми) слід розмішувати безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці, і мати назву та номер.

Таблиці потрібно нумерувати арабськими цифрами порядковою нумерацією в межах розділу (за винятком додатків). Номер таблиці складається з номера розділу й порядкового номера таблиці, відокремлених крапкою. Наприклад: друга таблиця третього розділу позначається як «Таблиця 3.2».

Слово «Таблиця» вказують один раз праворуч над першою частиною таблиці. Якщо таблиця переходить на наступну сторінку, то над іншими частинами пишуть «Продовження таблиці» із зазначенням номера.

Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над таблицею і друкують симетрично до тексту. Назву і слово «Таблиця» починають з великої літери. Назву не підкреслюють.

Рядки Заголовки таблиці починають з великої літери, а підзаголовки – з малої, якщо вони становлять одне речення із заголовком. Підзаголовки, які мають самостійне значення, пишуть з великої літери. У кінці заголовків і підзаголовків таблиць крапки не ставлять. Заголовки й підзаголовки граф зазначають в однині.

Таблицю з великою кількістю рядків можна переносити на інший аркуш. При перенесенні таблиці на інший аркуш (сторінку) назву вміщують тільки над її першою частиною. Таблицю з великою кількістю граф можна ділити на частини і розміщувати одну частину під іншою в межах однієї сторінки. На всі таблиці повинні бути посилання в тексті, при цьому слово «таблиця» в тексті пишуть скорочено, наприклад: «...у табл. 1.2». У повторних посиланнях на таблиці та ілюстрації треба вказувати скорочено слово «дивись», наприклад: «див. табл. 1.3».

Первинні кількісні дані кожного досліджуваного за всіма методиками подаються в додатках роботи у вигляді таблиць, в основному ж тексті наводять

узагальнені результати статистичної обробки даних у вигляді вторинних таблиць та гістограм, діаграм, графіків.

Приклад оформлення даних таблиці.

Таблиця 2.1

Рівень конфліктності підлітків та домінуюча стратегія поведінки у конфлікті [складено автором]

Стиль реагування у конфлікті	Рівень конфліктності			Загалом
	Низький	Середній	Високий	
Суперництво	–	5,2%	23,0%	28,2%
Співробітництво	–	7,7%	–	7,7%
Компроміс	–	25,6%	–	25,6%
Уникнення	7,7%	15,4%	–	23,1%
Поступливість	2,6%	12,8%	–	15,4%
Загалом	10,3%	66,7%	23,0%	100%

Зверніть увагу на те, що інтерпретація даних таблиці включає не просте перераховування отриманих цифр, а розкриття виявлених закономірностей та зв'язків, подання психологічної характеристики окремих груп досліджуваних, наведення можливих пояснень отриманих результатів тощо.

Формули та рівняння. Формули та рівняння розташовують безпосередньо після тексту, у якому вони згадуються, посередині сторінки. Вище й нижче кожної формули повинно бути залишено не менше одного вільного рядка.

Формули та рівняння у тексті слід нумерувати порядковою нумерацією в межах розділу. Номер формули або рівняння складається з номера розділу й порядкового номера формули (рівняння), відокремлених крапкою.

Наприклад: третя формула першого розділу позначається як «(1.3)». Номер формули зазначають на рівні формули в дужках у крайньому правому положенні у рядку.

Пояснення значень кожного символу й числового коефіцієнта потрібно давати з нового рядка. Перший рядок пояснень починають з абзацу словом «де» без двокрапки.

Посилання на формули вказують порядковим номером формули в дужках, наприклад «... у формулі (2.1)».

Пояснення значень символів і числових коефіцієнтів треба подавати безпосередньо під формулою в тій послідовності, в якій вони подані у формулі. Значення кожного символу та числового коефіцієнта записують з нового рядка. Перший рядок пояснення починають зі слова «де» без двокрапки.

Для більшої наочності дані можна подавати у вигляді рисунків (графіків, діаграм, гістограм).

Ілюстрації повинні мати назву, яку розташовують безпосередньо під зображенням.

За необхідності під ілюстрацією розміщують пояснювальні дані (підрисуночний надпис).

Ілюстрації позначаються словом «Рисунок...», яке разом із назвою ілюстрації розташовують після пояснювальних даних.

Наприклад: «Рис. 4.2. Діаграма розвитку...».

Ілюстрації потрібно нумерувати арабськими цифрами порядковою нумерацією в межах розділу, за винятком ілюстрацій, наведених у додатках.

Номер ілюстрації складається з номера розділу та порядкового номера ілюстрації, відокремлених крапкою, наприклад, другий рисунок третього розділу позначається як «Рис. 3.2».

Посилання на ілюстрації роботи вказують порядковим номером ілюстрації, наприклад, «Рис. 1.2».

Наприклад:

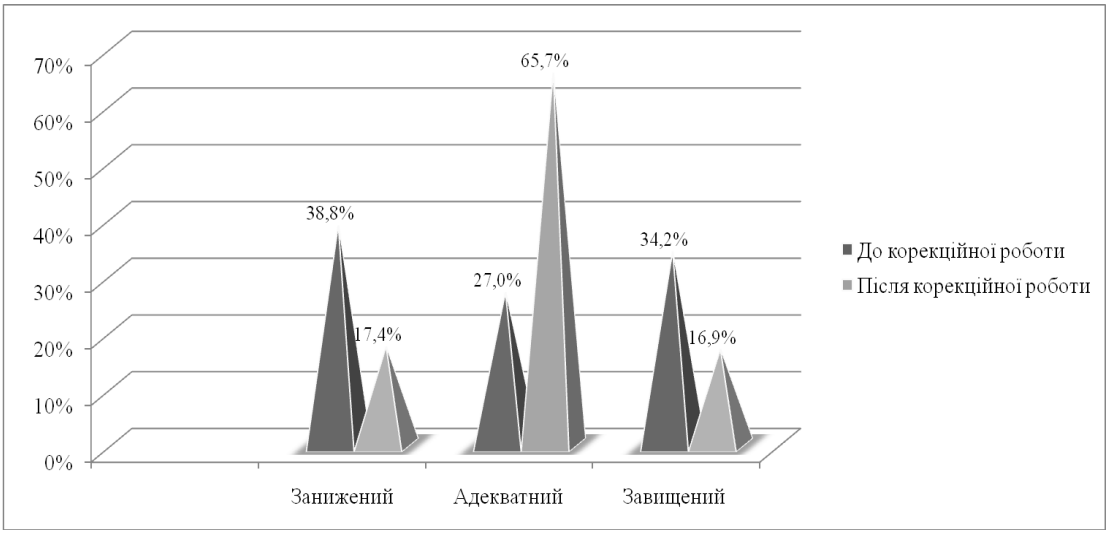

Рис. 2.1. Динаміка змін у самооцінці майбутніх практичних психологів [складено автором] (приклад)

Інший зразок рисунку такий:

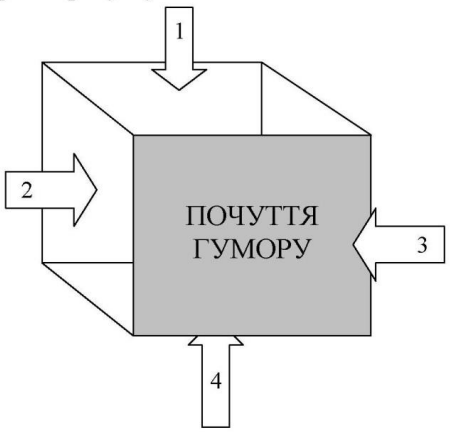

де: 1 – когнітивна здібність; 2 – естетична реакція; 3 – звична модель поведінки (риса темпераменту); 4 - стратегія подолання або захисний механізм

Рис. 1.2. Почуття гумору як багатомірний психологічний феномен [складено автором] або [цитування] (приклад)

Що стосується *підрозділу про обговорення та аналізу отриманих даних,* тут від вас очікують не лише на констатацію того, що ви отримали та нарахували, а на пояснення – чому це вийшло саме так?

Обов'язково посилайтесь на теорію, яку Ви розглянули у першому розділі. Інакше постає логічне питання – а навіщо вона там? По суті, саме для того, щоб допомогти Вам пояснити те, що Ви отримали на практиці. Тому тут можливі такі фрази, як «отримані дані цілком узгоджуються із теоретичними відомостями, наведеними у підрозділі...», «таким чином, з'ясовані закономірності цілком співпадають із поглядами М. Казанжи на природу феномену фасиляції...» тощо.

РОЗДІЛ 3. ОФОРМЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ З ПСИХОЛОГІЇ

3.1. Нормативні вимоги до оформлення кваліфікаційних робіт

Кваліфікаційна робота виконується державною мовою або мовою, що вивчається відповідно до спеціальності.

Обсяг кваліфікаційної роботи становить: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти – 40-50 сторінок тексту формату А4; другий (магістерський) рівень вищої освіти – 50-70 сторінок; для психолого-педагогічних і гуманітарних наук допускається збільшення до 30%. До зазначеного обсягу не входять сторінки зі списком використаних джерел та додатків. Об'єм основної частини (розділів) має складати не менше 70% всієї роботи. Усі сторінки структурних частин кваліфікаційної роботи підлягають наскрізній нумерації, окрім анотацій і реферату, які підшиваються одразу за титульною сторінкою. Першою сторінкою вважається титульний лист роботи (першою сторінкою, яка нумерується, є зміст).

Кваліфікаційна робота має чітко визначену структуру:

- титульний лист (Додаток 2);
- анотація українською і англійською мовами;
- реферат;
- зміст;
- перелік умовних скорочень (за необхідністю);
- вступ;
- основна частина;
- висновки;
- список використаних джерел;
- додатки (за необхідністю).

Складовою кваліфікаційної роботи є **анотація** українською та англійською мовами (обсягом 600-800 друкованих знаків для кваліфікаційної роботи за освітнім рівнем бакалавра та 1600-1800 друкованих знаків для кваліфікаційної роботи за освітнім рівнем магістра). Анотація подається за схемою: прізвище, ім'я та по батькові здобувача вищої освіти; назва кваліфікаційної роботи; текст анотації; ключові слова. Анотації друкуються на окремих аркушах і підшиваються у роботу одразу за титульним аркушем (але не нумеруються).

До кваліфікаційної роботи додається **реферат** (обсягом до 8 сторінок – 20 000 друкованих знаків з пробілами), який містить загальну характеристику кваліфікаційної роботи (інформацію щодо структури, кількості додатків, ілюстрацій, таблиць, використаних джерел; обсяг кваліфікаційної роботи у сторінках), стислий виклад основного змісту (за розділами) та висновки. Реферат друкується на окремих аркушах і підшивається у роботу одразу за анотаціями (але не нумерується).

Якщо у кваліфікаційній роботі вжито специфічну термінологію, а також використано скорочення, нові символи, позначення тощо, то їх перелік може

бути подано у вигляді окремого реєстру, який розміщують перед вступом. **Перелік умовних скорочень** необхідно друкувати двома колонками, в яких зліва за абеткою наводять скорочення, справа - їх детальне розшифрування.

Пам'ятайте, що до загального обсягу роботу, що зазначений вище у вимогах, не входять список використаних джерел та додатки. Додатки не мають спільної нумерації з рештою роботи.

Кваліфікаційну роботу кожного ступеня вищої освіти рецензує один рецензент. Рецензентами кваліфікаційних робіт бакалаврів можуть бути кваліфіковані робітники шкіл і органів освіти, провідні спеціалісти підприємств, наукових установ, фахова кваліфікація яких відповідає спеціальності випускників.

Рецензентами кваліфікаційних робіт магістрів можуть бути науково-педагогічні працівники або науковці певного фаху вищих навчальних закладів, які мають науковий ступінь та/або вчене звання, керівники підприємств, організацій, установ (бази дослідження). Рецензент не може бути співробітником університету. Рецензент у п'ятиденний термін знайомиться з роботою і дає на неї письмову рецензію.

Рецензія повинна відображати: ступінь відповідності теми і змісту роботи; актуальність дослідження; ефективність використаної методики наукового пошуку; рівень використання набутих у процесі навчання теоретичних знань; обізнаність у сучасних дослідженнях із даної проблематики, критичність аналізу публікацій, представлених у літературі та інших інформаційних джерелах; ступінь повноти розкриття теми; наявність емпіричного матеріалу, зокрема, зібраного самим автором роботи; достовірність результатів, перспективність і обґрунтованість висновків; зауваження до роботи; пропозиції щодо оцінки. Рецензія не повинна дублювати висновки керівника. Рецензія повинна бути підписана рецензентом та завірена печаткою установи, у якій він працює (співпрацює) у встановленому там порядку. На кожну кваліфікаційну роботу надається одна рецензія.

Здобувач вищо освіти повинен ознайомитися з рецензією на свою кваліфікаційну роботу не пізніше, ніж за 10 днів до початку атестації. Негативна рецензія не є підставою для недопущення кваліфікаційної роботи до захисту, але враховується при її оцінюванні.

3.2. Загальні вимоги до оформлення кваліфікаційних робіт

1. Кваліфікаційні роботи друкуються на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (297х210 мм). Параметри сторінки: ліве поле – 30 мм, праве – 10 мм, верхнє – 20 мм, нижнє – 20мм. Шрифт – *Times New Roman,* кегль – 14, інтервал – 1,5. У тексті виділяють абзаци – відступи вправо (1,25 см) на початковому рядку кожної частини тексту. Абзаци роблять для увиразнення

думки і надання їй довершеного характеру.

Шрифт друку повинен бути чітким, чорного кольору, середньої жирності. Щільність тексту курсової роботи повинна бути однаковою.

2. Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, рисунків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака №. *Нумерація сторінок – у правому верхньому кутку аркуша.*

На першій сторінці (титульному аркуші) номер не ставиться. Нумерація починається зі змісту – друга сторінка. Додатки наприкінці роботи також не нумеруються.

3. Усі кваліфікаційні роботи пишуться державною – українською – мовою, за винятком списку літератури, де використане джерело записується мовою оригіналу, наприклад, російською, англійською, німецькою тощо.

Цитати в тексті роботи також перекладаються і наводяться українською мовою.

У разі перекладу (особливо за допомогою комп'ютерного перекладача!) текст роботи необхідно дуже уважно вичитати. Особливу увагу слід звертати на переклад ініціалів авторів (тому слід ще при читанні звертати увагу на ім'я та по батькові автора книги).

Треба слідкувати, щоб при перенесенні на наступний рядок не розривалися прізвище та ініціали автора.

4. Текст кваліфікаційної роботи треба писати в безособовій манері. Не можна при написанні використовувати займенник «я», його треба замінювати на «ми», – оскільки це спільна ваша робота з науковим керівником. Більш доцільним є використання безособових фраз, *наприклад, «було встановлено», «як вже було зауважено вище», «звернемо увагу на те, що ...», «окремо потрібно наголосити на тому, що ...», «наступним кроком буде розгляд / обговорення такого аспекту проблеми» і т. ін.*

5. Структурні складові роботи (ЗМІСТ, ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ – якщо є, РОЗДІЛИ, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОДАТКИ) пишуться великими літерами, вирівнюються по центру та завжди починаються з нової сторінки. Назви підрозділів пишуться звичайними буквами, вирівнюються по ширині, крапка наприкінці не ставиться. Підрозділи нумеруються в межах розділів (наприклад, 1.1, 1.2, 1.3 і т. д.)

6. Основний текст каліфікаційної роботи поділяється на структурні одиниці: найбільш великі – РОЗДІЛИ (назва пишеться великими жирними буквами, обов'язково пишеться слово «розділ», перенесення слів у заголовку розділу не допускається), розділ складається з підрозділів (назва пишеться жирними буквами, слово «підрозділ» не пишеться).

Приклад оформлення назв розділів, підрозділів:

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМЕПЕТЕНТНОСТІ ОСІБ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ САМООЦІНКИ

1.1. Проблема визначення поняття «комунікативна компетентність» у психологічній літературі

7. Обов'язково при написанні кваліфікаційної роботи треба робити посилання на першоджерела. Зазвичай багато посилань концентрується в теоретичній частині роботи, але доцільно робити посилання й при інтерпретації результатів емпіричного дослідження на схожі результати досліджень інших вчених.

По можливості зміст теоретичного розділу має бути аналізом, а не цитатником, і, тим більше, не плагіатом. Цитувати можна і треба, але лише там, де цитата підсумовує або ілюструє Ваші міркування з поставленої проблеми. Оскільки теоретична частина являє собою саме аналіз ідей та концепцій авторів, на них обов'язково треба посилатися, тому зазвичай на кожній сторінці зустрічається не менше одного посилання.

Якщо посилання на одне джерело, то пишеться його порядковий номер зі списку джерел у квадратних дужках (наприклад, [22]).

Якщо посилання на кілька джерел, то пишуться їх порядкові номери зі списку джерел через крапку з комою (наприклад, [10; 15; 22]). У разі посилань на кілька джерел,порядкові номера яких у списку джерел ідуть один за одним, то номери посилань пишуться через тире (наприклад, [10-12; 22].

Якщо в тексті роботи наводиться оригінальний текст автора, цитата оформлюється в лапках і в посиланні необхідно обов'язково навести сторінки, де її можна знайти в такому трактуванні. У такому випадку наприкінці цитати в квадратних дужках спочатку ставиться номер джерела зі списку джерел, потім, через кому, номер сторінки. Лапки бажано використостовувати однакові по всьому тексту – «…».

Наприклад:
на думку І. Гуменної, «комунікативна компетентність – це сукупність комунікативних здібностей, комунікативних вмінь і комунікативних знань, адекватних комунікативним завданням і достатніх для їхнього розв'язання» [12, с. 43]
.

8. Особливу увагу слід звернути на оформлення таблиць та рисунків. Ілюстрації (креслення, рисунки, графіки, схеми, діаграми, фотознімки)

потрібно розташовувати безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. На всі ілюстрації повинні бути посилання у тексті.

Якщо ілюстрації створені не автором роботи, необхідно зробити певні посилання, дотримуючись вимог чинного законодавства щодо авторських прав.

Креслення, рисунки, графіки, схеми, діаграми, які містяться у тексті, повинні відповідати вимогам державних стандартів.

Ілюстрації. Ілюстрації повинні мати назву, яку розташовують безпосередньо під зображенням. За необхідності під ілюстрацією розміщують пояснювальні дані (підрисуночний надпис). Ілюстрації позначаються словом «Рисунок...», яке разом із назвою ілюстрації розташовують після пояснювальних даних.

Наприклад: «Рис. 4.2. Діаграма розвитку...».

Ілюстрації потрібно нумерувати арабськими цифрами порядковою нумерацією в межах розділу, за винятком ілюстрацій, наведених у додатках.

Номер ілюстрації складається з номера розділу та порядкового номера ілюстрації, відокремлених крапкою, наприклад, другий рисунок третього розділу позначається як «Рис. 3.2».

Посилання на ілюстрації роботи вказують порядковим номером ілюстрації, наприклад, «Рис. 1.2».

Таблиці. Цифровий матеріал здебільшого оформлюють у вигляді таблиць. Таблицю слід розташовувати безпосередньо після тексту, у якому вона згадується вперше, або на наступній сторінці. На всі таблиці повинні бути посилання у тексті.

Таблиці потрібно нумерувати арабськими цифрами порядковою нумерацією в межах розділу (за винятком додатків). Номер таблиці складається з номера розділу й порядкового номера таблиці, відокремлених крапкою. Наприклад: друга таблиця третього розділу позначається як «Таблиця 3.2».

Слово «Таблиця» вказують один раз праворуч над першою частиною таблиці. Якщо таблиця переходить на наступну сторінку, то над іншими частинами пишуть «Продовження таблиці» із зазначенням номера.

Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над таблицею і друкують симетрично до тексту. Назву і слово «Таблиця» починають з великої літери. Назву не підкреслюють.

Заголовки таблиці починають з великої літери, а підзаголовки – з малої, якщо вони становлять одне речення із заголовком. Підзаголовки, які мають самостійне значення, пишуть з великої літери. У кінці заголовків і підзаголовків таблиць крапки не ставлять. Заголовки й підзаголовки граф зазначають в однині.

Таблицю з великою кількістю рядків можна переносити на інший аркуш. При перенесенні таблиці на інший аркуш (сторінку) назву вміщують тільки над її першою частиною. Таблицю з великою кількістю граф можна ділити на

частини і розміщувати одну частину під іншою в межах одної сторінки. Якщо рядки або графи таблиці виходять за формат сторінки, то в першому випадку в кожній частині таблиці повторюють її головку, в другому випадку – боковик.

На всі таблиці повинні бути посилання в тексті, при цьому слово «таблиця» в тексті пишуть скорочено, наприклад: «...у табл. 1.2». У повторних посиланнях на таблиці та ілюстрації треба вказувати скорочено слово «дивись», наприклад: «див. табл. 1.3».

Формули та рівняння. Формули та рівняння розташовують безпосередньо після тексту, у якому вони згадуються, посередині сторінки. Вище й нижче кожної формули повинно бути залишено не менше одного вільного рядка.

Формули та рівняння у тексті слід нумерувати порядковою нумерацією в межах розділу. Номер формули або рівняння складається з номера розділу й порядкового номера формули (рівняння), відокремлених крапкою.

Наприклад: третя формула першого розділу позначається як «(1.3)». Номер формули зазначають на рівні формули в дужках у крайньому правому положенні у рядку.

Пояснення значень кожного символу й числового коефіцієнта потрібно давати з нового рядка. Перший рядок пояснень починають з абзацу словом «де» без двокрапки.

Посилання на формули вказують порядковим номером формули в дужках, наприклад «... у формулі (2.1)».

У додатках умішують матеріал, який не може бути послідовно розташований в основній частині через великий обсяг, суто технічний характер або внаслідок неможливості способу відтворення (викладений на папері іншого формату). У додатки можуть бути внесені окремі ілюстрації, таблиці, схеми тощо.

9. Додатки потрібно оформлювати як продовження рукопису на подальших сторінках, розташовуючи відповідно до появи посилань на них у тексті. Додатки повинні мати спільну з рукописом наскрізну нумерацію сторінок.

Додатки позначають послідовно великими літерами українського алфавіту, за винятком Є, І, Ї, Й, О, Ч, Ь. Наприклад: Додаток А, Додаток Б.

Якщо у тексті один додаток, то він позначається як Додаток А.

Ілюстрації, таблиці, формули та рівняння, що є у тексті додатків, нумерують у межах кожного додатка. Наприклад: третій рисунок Додатка А позначається як «Рисунок А.3» і т. ін.

Наприклад:

Додаток А

Результати факторного аналізу сприймання вчителями особистісних якостей обдарованих учнів

10. *Оформлення списку використаних джерел.* Джерела розміщуються за алфавітом. Забороняється вносити в перелік джерела, на які відсутні посилання в тексті.

Відомості про джерела, які включено до переліку, необхідно давати згідно з вимогами оформлення бібліографічних посилань у списку використаних джерел згідно з ДСТУ 8302:2015 (http://lib.pnu.edu.ua/files/dstu-8302-2015.pdf).

При оформленні списку використаних джерел варто скористатися такими *рекомендаціями*:

1. Кожна позиція в списку використаних джерел починається з абзацного відступу та порядкового номеру джерела в загальному списку.
2. Бібліографічні описи нумеруються відповідно до обраного принципу їх розташування. Ці номери використовуються при посиланні на них у тексті: в квадратній дужці вказується порядковий номер джерела [25], порядкові номери кількох джерел [25; 75; 125], може вказуватися сторінка / сторінки: [25, с. 17], [2, с. 7-19].
3. Мова опису повинна відповідати мові документа. Описи документів, що опубліковані мовами з особливою графікою (грузинською, арабською, китайською, японською тощо), наводять у перекладі або транслітерації.
4. При зазначенні авторів спочатку завжди подається прізвище (повністю, в називному відмінку), а також ініціали (якщо вказані обидва – то два). Повністю імена не переносяться у бібліографічний опис.

Виняток становлять лише псевдоніми, де імена не скорочують: *Українка Леся (а не Українка Л.), Мирний Панас (а не Мирний П.)* і т.д.

5. Якщо назва збірника чи книги починається з цифри (наприклад, «XXI століття: виклики часу», «XIII Міжнародний конгрес із естетики» і т.д.), то в списку використаних джерел їх варто подати на ту букву, з якої починається заголовок, відповідно «двадцять перший...» і «тринадцятий...», але записати цифрою, як в оригіналі.
6. Заголовки видань, статей та інших друкованих матеріалів, власні назви видавництв і періодичних видань подаються без лапок. Лапки використовуються лише в авторському тексті. Якщо заголовок поданий у лапках (як цитата), то у такому вигляді він переноситься і в бібліографічний опис.
7. У бібліографічному описі застосовують *скорочення слів і словосполучень.* Не скорочуються лише прізвища і заголовки.
8. Слід дотримуватися пробілів (інтервалів) між прізвищем та ініціалами, знаком номера та наступною цифрою, відповідними елементами бібліографічного опису, а також розділовими знаками (такими як коса риска, дві косі риски тощо).
9. Варто грамотно ставити *дефіси* (у складних словах) і *тире* – між різними компонентами бібліографічного опису, при позначенні дат, сторінок.
10. Якщо не зазначене місце, видавництво чи рік видання, то подають

скорочено: відповідно *б. м., б. в., б. р.;* для іноземних джерел латинське позначення без видавництва – *S. N. (sine nomine).*

11. Елементи бібліографічного опису іноземною мовою здійснюються відповідно до прийнятих позначень у відповідній мові.

Наприклад: сторінки в англійській мові позначають *як P., p. (page, pages),* польською, німецькою і французькою – *як S., s.; том – V. (volume), під редакцією або перевидання як ed. (editor, edition) і т.д.*

При цьому сам бібліографічний опис *(послідовність, розділові знаки* тощо) здійснюється відповідно до прийнятого в Україні стандарту.

12. У списку використаних джерел при описі кількох праць одного автора слід щоразу повторювати прізвище та ініціали автора, статті чи назви видань подавати в алфавітному порядку. Якщо в одному із джерел автор представлений у співавторстві, то спочатку описуються публікації без співавторства, а потім інші документи.

Приклади бібліографічного опису джерел

Нижче наводимо приклади готових посилань у списках літератури, оформлених відповідно до ДСТУ 8302:2015, для різних типів джерел.

Книга одного автора

Титаренко Т. М. Психологічне здоров’я особистості: засоби самодопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 160 с.

Parker J. Principles of scientific research. 7th ed. London : Editorial, 2021. 301 p.

Книга двох або трьох авторів

Грицюк І. М., Магдисюк Л. І. Дослідницькі методи в різних галузях практичної психології: навч. посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 248 с.

Шкарлатюк К. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І. Дизайн психологічного дослідження: організація та проведення практики практичних психологів: навч.-метод. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 332 с.

Wilson D., Lister P., Andrews A. Modern psychological technologies of counseling. Manchester : MAN, 2022. 240 p.

Книга чотирьох і більше авторів

Магдисюк Л., Замелюк М., Безпарточна О., Борбич Н. Психологічна допомога дитині та сім’ї: практикум. навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 280 с.

Сила дихання: психологічні засоби відновлення: навч.-метод. посіб. / Л. І. Магдисюк та ін. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 120 с.

Referencing styles / G. R. Edwards et al. Los Angeles : International Publishing, 2020. 280 p.

Книга без зазначення автора (з редактором тощо)

Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім’ям: кол. моногр. / за заг. ред. М. Мушкевич 2-ге вид. змін. та доповн. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 356 с.

Handbook of psychological diagnostics / ed. by D. Chandler, T. D. Sisk. London : Routledge, 2021. 448 p.

Книга – окремий том (частина) багатотомного видання

Екстремальна та кризова психологія: Термінологічний словник у 2-х т. /за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, 2020. Т. 1 : А – Л. 691 с.

Частина книги (розділ тощо)

Магдисюк Л., Хлівна О., Дучимінська Т. Арттерапевтичний підхід в роботі практичного психолога зі страхом майбутнього в осіб похилого віку. Психолого-педагогічна допомога особистості засобами арттерапії: міжнародна колективна моногр. Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. С.160-173.

Стаття (публікація) в періодичному виданні

Стаття в журналі

Батраченко І., Сурякова М., Учитель І. Соціальна тривожність у міжособистісній взаємодії студентів. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки.* 2021. Вип. 10. С. 3–11.

Левковська Л. Б. Психологічні чинники виникнення тривожності у осіб юнацького віку. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 57–60.

Iryna Ostopolets Et Al. Social Content of Psychological Specialists' Professional Activity. *Postmodern Openings*. 2021. Vol. 12 (1), P. 01-20 https://doi.org/10.18662/po/12.1/242

Стаття в газеті

Андрущенко В. Академічна недоброчесність як виклик інтелектуальній спроможності нації. *Голос України*. 2018. 20 лип. С. 10.

Дучимінська Т. І., Магдисюк Л. І. Особивості психодіагностики рівня схильності до стресу у медичних працівників. *Перспективи та інновації науки. Електронний журнал. Серія «Психологія»*, 2022. № 7 (12). С. 575-582.

Стаття в наукових збірниках

Ткаченко В. І. Значення та чинники успішного спілкування у професійній діяльності. Мова: психічні, соціальні та соціокультурні аспекти: збірник наукових праць учасників круглого столу (9 листопада 2020 року, м. Київ) [Електронне видання] / Ред. колегія: Вольнова Л.М., Чевельча Т.Р. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2020. С. 36–37. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/32249

Електронний ресурс

Сайт

Державна служба статистики України. (2022). Формування приросту (зменшення) населення в регіонах. Отримано з https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/ds/fp/arh_fp2022_u.html .

Закон України «Про освіту», редакція від 05.07.2022 [Електронний ресурс]. Верховна рада України. Офіційний веб-портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145- 19#Text

Магдисюк Л. І., Демчук В. Б., Павлова Б. В. Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. URL:

https://pp-msu.com.ua/uk/article/suchasni-pidkhodiprofilaktiki-deviantnoyi-povedinki-u-diyalnosti-psikhologichnoyi-sluzhbi

Mushkevych, V., Mushkevych, M., Fedorenko, R., & Khlivna, O. Psychodiagnostic of Individual Perceptions of Marriage and Family Relationships in Modern Youth. URL: https://www.rj4allpublications.com/product/psychodiagnostic-ofindividual-perceptions-of-marriage-and-family-relationships-in-modernyouth/

Дисертація

Магдисюк Л. І. Психологічна готовність особистості до виходу на пенсію: дис. … канд.. псих. наук: 19.00.01. Луцьк. 2022. 355 с.

Автореферат дисертації

Мушкевич М. І. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей: автореф. дис. … д-ра. псих. наук: 19.00.07. Київ, 2020. 40 с.

Матеріали конференції

Тези доповіді

Киридон А., Троян С. М. Грушевський і основні етапи українського державотворення. *Міжнародна наукова конференція до 150-річчя М. С. Грушевського* : тези доп., 17 верес. 2016 р., Острог / редкол.: Винар Л.-Р. та ін. Острог, 2016. С. 44—47.

Закон, нормативний акт

Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII : станом на 19 квіт. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19 (дата звернення: 11.06.2020).

Конституція України : від 28.06.1996 р. : станом на 01 січ. 2006 р. Київ : Ін Юре, 2006. 144 с.

Скорочення у бібліографічному описі

Обов'язковому скороченню підлягають такі слова і словосполучення:

1. *Міста:* Київ – К.; Одеса – О., Харків – Х.; Тернопіль – Т.
2. *Місяці:* січень – січ.; лютий – лют.; березень – берез.; квітень – квіт.; травень – трав.; червень – черв., липень – лип.; серпень – серп.; вересень – верес.; жовтень – жовт.: листопад – листоп.; грудень – груд.
3. *Видавництва:* Видавництво політичної літератури України - Політвидав України; «Наукова думка» – Наук. думка, «Вища школа» – Вища шк.; Видавництво Київського університету – Вид-во Київ. ун-ту.
4. *Мова видання:* англійська – англ., болгарська – болг., іспанська –ісп., італійська – італ., латинська – латин., турецька – турец, українська – укр., французька – фр., японська – яп. і т.д.
5. *Види видавничої продукції:* автореферат – автореф., альманах – альм., брошура – брош., бюлетень – бюл., вісник – вісн., газета – газ., дисертація – дис., довідник – довід., енциклопедія – енцикл., журнал – журн., зібрання (творів) – зібр., збірник – зб., каталог – кат., книга (книжка) – кн., монографія – моногр., підручник – підруч., покажчик – покажч., посібник – посіб., препринт – препр., репринт – репр., словник – слов.
6. *Елементи вихідних даних джерела:*

Сторінка / сторінки – с.; С. (С. 5; с. 5-25)

Параграф / параграфи – § (§ 7, § 1-5)
Том / томи – Т.; т. (т. 1; Т. 1-3)
Розділ /розділи – р.; Р. (р. 1; Р. ІІ; Р. 1-3)
Номер / номери – № (№ 1; № 1-5)
Рік / роки – р. / рр. (2005 р., 2003-2005 рр.)
Число, частина – Ч.; ч. (ч. 5; ч. 7-9

Використання у кваліфікаційних роботах інформаційних джерел країни-агресора забороняється за виключенням, якщо їх критичний аналіз передбачено темою кваліфікаційної роботи.

РОЗДІЛ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЗАХИСТУ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ З ПСИХОЛОГІЇ

4.1. Підготовка до захисту кваліфікаційної роботи

Попередній захист кваліфікаційної роботи здобувача вищої освіти – це процедура перевірки відповідності кваліфікаційної роботи встановленим вимогам та готовності здобувача до захисту роботи в атестаційній комісії. Попередній захист кваліфікаційної роботи на засіданні кафедри проводиться не пізніше ніж за місяць до початку атестації. Участь здобувача в попередньому захисті є обов'язковою.

Для проведення попереднього захисту здобувач вищої освіти повинен подати на кафедру кваліфікаційну роботу в друкованому вигляді, не переплетену в жорстку палітурку, наукову статтю та/або тези доповіді на науковій конференції (за наявності) і бути готовим коротко доповісти основний зміст роботи.

Для самоперевірки здобувач може вільно обирати онлайн-сервіси і програмне забезпечення для виявлення збігів/ідентичності/схожості у тексті кваліфікаційної роботи.

За два тижні до попереднього захисту здобувач вищої освіти повинен подати на кафедру електронний варіант кваліфікаційної роботи для перевірки на текстові запозичення. Перевірка кваліфікаційних робіт на плагіат проводиться згідно з Порядком застосування програмних засобів перевірки з метою запобігання та протидії проявам академічної недоброчесності в Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького.

Перевірку кваліфікаційних робіт за допомогою онлайн-сервісів, програмного забезпечення за договорами про надання послуг доступу до онлайн-сервісів та програмного забезпечення здійснює відповідальний співробітник, призначений в інституті наказом ректора на основі подання директора інституту, і має відповідний допуск до роботи із відповідними програмами. Результат перевірки у вигляді звіту, який видає онлайн-сервіс «UNICHECK» (або інша, за наявності укладених договорів), передається на кафедру відповідальній особі з питань моніторингу і протидії академічної недоброчесності. Перевірці на текстові запозичення і оригінальність роботи за допомогою онлайн-сервісу «UNICHECK» або іншого програмного засобу, що відповідає вимогам, підлягають 100% кваліфікаційних робіт.

Результати перевірки кваліфікаційних робіт програмними засобами розглядаються експертною групою, затвердженою на засіданні кафедри. До складу експертної групи, як правило, входить гарант освітньої програми, відповідальна особа з питань моніторингу і протидії академічної недоброчесності, завідувач кафедри, студентський гарант. Експертна група аналізує звіти, отримані у результаті використання онлайн-сервісів та програмного забезпечення, визначає наявність/відсутність плагіату (прийняття рішення щодо наявності/відсутності плагіату у тексті не може базуватися виключно на даних звіту, сформованого онлайн-сервісом та

програмним забезпеченням) і готує свій висновок щодо наявності/відсутності порушень академічної доброчесності у кваліфікаційній роботі та оголошує його під час попереднього захисту роботи. Протоколом засідання кафедри, на якому відбувається попередній захист кваліфікаційної роботи, оформлюється рішення щодо рекомендації кваліфікаційної роботи до захисту. У разі виявлення у кваліфікаційній роботі текстових запозичень здобувачеві надається два тижні для їх коректного виправлення й цитування. Виправлений варіант здобувач надає на кафедру не пізніше ніж за два тижні до початку атестації, після чого проводиться повторне засідання кафедри, на якому відбувається попередній захист кваліфікаційної роботи, оформлюється рішення щодо рекомендації кваліфікаційної роботи до захисту.

За результатами програмної перевірки, висновку експертної групи та попереднього захисту кафедра ухвалює рішення про допуск (недопуск) кваліфікаційної роботи до захисту перед атестаційною комісією, про що здобувач вищої освіти інформується персонально.

Рекомендовані показники оригінальності: більше 80% – високий рівень, робота оригінальна та рекомендується до попереднього обговорення; 60-80% – достатній рівень, робота задовольняє вимогам, але необхідно перевірити відповідність посилань та запозичень; 50-60% – низький рівень, робота рекомендується до попереднього обговорення після необхідних доопрацювань; менше 50% – неприйнятний рівень, робота не рекомендується до попереднього обговорення та потребує суттєвої переробки.

До захисту в атестаційній комісії допускаються кваліфікаційні роботи, теми яких затверджені наказом ректора Університету, а структура, зміст та якість викладу матеріалу й оформлення відповідають вимогам відповідного Положення, що засвідчується підписами керівника та консультантів роботи на титульному аркуші.

До захисту в атестаційній комісії не допускається робота, у якій виявлені принципові недоліки в прийнятих рішеннях, обґрунтуваннях, розрахунках та висновках, суттєві відхилення від вимог державних стандартів, а також ті, які не подано у встановлений термін.

Якщо кваліфікаційна робота не рекомендована кафедрою до захисту, питання про те, чи може здобувач вищої освіти захищати кваліфікаційну роботу в наступний термін із тією ж темою, чи він зобов’язаний опрацювати нову тему, вирішується кафедрою, про що робиться відповідний запис у протоколі.

У разі, коли кваліфікаційна робота не підготовлена у встановлений термін або за рішенням кафедри не може бути представлена до захисту, як така, що не задовольняє поставленим до неї вимогам, здобувач вищої освіти не позбавляється права проходити наступні етапи атестації. Таким студентам надається право повторного захисту кваліфікаційної роботи протягом трьох років. Відповідна випускова кафедра визначає тему кваліфікаційної роботи (залишає стару або змінює) і керівника роботи (залишає того ж або призначає

нового). Допрацьована (перероблена) робота проходить процедуру допуску до захисту за встановленими правилами.

Рішення кафедр, прийняті після початку роботи відповідної атестаційної)комісії, правових наслідків не мають. Після попереднього захисту на засіданні кафедри кваліфікаційні роботи в разі їх повної відповідності встановленим вимогам або після усунення виявлених недоліків зшиваються у тверду обкладинку та мають бути підписані й подані науковому керівнику. Науковий керівник перевіряє виконану роботу (разом із висновком у поданні голові атестаційної комісії щодо захисту кваліфікаційної роботи передає завідувачеві кафедри.

У Поданні зазначаються дані щодо успішності здобувача вищої освіти за період навчання в університеті; висновок керівника кваліфікаційної роботи та висновок кафедри про кваліфікаційну роботу.

У висновку кафедри зазначається «Кваліфікаційна робота відповідає (не відповідає) вимогам. Робота пройшла перевірку на текстові запозичення і має (високий, достатній, низький) рівень унікальності. Студент(ка)_____ допускається (не допускається) до захисту даної роботи в атестаційній комісії.

Протокол № _ від _____ 20_ року».

Кваліфікаційна робота, електронний варіант роботи, рецензія, Подання передаються до директорату навчально-наукового інституту за сім днів до захисту. Секретар директорату навчально-наукового інституту реєструє кваліфікаційну роботу у «Журналі реєстрації кваліфікаційних робіт», а також зазначає у Поданні дані щодо успішності здобувача вищої освіти за період навчання в Університеті.

Перед захистом кваліфікаційних робіт до атестаційної комісії секретарем директорату навчально-наукового інституту подаються: виконана кваліфікаційна робота та її електронна версія; подання голові атестаційної комісії про захист кваліфікаційної роботи; письмова рецензія на кваліфікаційну роботу; інші матеріали, що характеризують наукову і практичну цінність виконаної кваліфікаційної роботи: листи-замовлення підприємств на виконання кваліфікаційної роботи, друковані статті за темою роботи, документи, що вказують на практичне застосування роботи, макети, зразки матеріалів, виробів тощо.

Захист кваліфікаційної роботи є складовою атестації здобувача вищої освіти. Порядок проведення атестації здобувала визначається Положенням про порядок створення та організацію роботи атестаційної комісії в Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького.

4.2. Захист кваліфікаційної роботи. Вимоги до використання мультимедійних технологій

Послідовність проведення процедури захисту кваліфікаційних робіт:

- представлення здобувачем його роботи головою атестаційної комісії;
- виступ автора кваліфікаційної роботи;

- питання членів комісії та присутніх до автора;
- відповіді на запитання членів комісії та присутніх;
- оголошення висновку керівника та рецензії на кваліфікаційну роботу;
- відповіді автора на зауваження наукового керівника і рецензента;
- загальна дискусія;
- заключне слово здобувача вищої освіти;
- підбиття підсумків захисту на закритому засіданні атестаційної комісії;
- публічне оголошення результатів захисту.

Загальний захист кваліфікаційної роботи не повинен перевищувати 20 хвилин.

На захист здобувач вищої освіти заздалегідь готує:

1) доповідь тривалістю 10-15 хвилин у довільній формі, де має висвітлити наступні питання: обґрунтування актуальності теми дослідження; мету й завдання роботи; об'єкт, предмет дослідження; основні методи дослідження; методологічну основу роботи; практичну цінність отриманих результатів роботи; загальні висновки; перспективні напрями вивчення і розвитку обраної проблеми. Автор кваліфікаційної роботи має продемонструвати вміння: логічно та аргументовано викладати матеріал; коректно використовувати статистичні, математичні та інші методи; проводити власні дослідження; володіти навичками узагальнення; формулювати висновки; працювати з інформаційними джерелами; ініціювати та обґрунтовувати інноваційні підходи та напрями вирішення завдань, що досліджується.

2) ілюстративний матеріал у вигляді презентації за допомогою програмного продукту Microsoft Office PowerPoint, аналогічних програмних продуктів та/або роздаткового матеріалу, що містить таблиці, графіки, діаграми, схеми тощо, на які посилається автор у своїй доповіді, а також основні висновки та пропозиції, сформульовані в результаті дослідження. Необхідну кількість та зміст ілюстрацій здобувач вищої освіти визначає самостійно, але погоджує з науковим керівником.

Необхідну кількість та зміст ілюстрацій здобувач вищої освіти визначає самостійно, але погоджує з науковим керівником. Роздатковий матеріал оформлюється на окремих аркушах формату А4. На титульній сторінці необхідно вказати тему кваліфікаційної роботи та її виконавця.

Таблиці та рисунки разом мають наскрізну нумерацію роздаткового матеріалу. Кількість папок із роздатковим матеріалом відповідає кількості членів атестаційної комісії.

Типовий алгоритм підготовки доповіді ***на захист має чотири фази:***

1) Підготовка тексту доповіді, яка містить основні положення роботи і узгодження її з науковим керівником,

2) Розробка структури презентації на основі підготованої доповіді і за участі наукового керівника,

3) Створення презентації з використанням прикладних програм (найчастіше – Microsoft Office Power Point),

4) Репетиція доповіді з використанням презентації та хронометражем основних подій.

Правила і рекомендації щодо створення доповіді

Доповідь повинна бути розрахована на 5-7 хв. Під час доповіді слід стисло викласти основний зміст своєї роботи. Доповідь не слід читати, оскільки складається враження, що здобувач вищої не володіє матеріалом. Доцільно зробити план доповіді й окремі тези і користуватися ними. Розповідати бажано в помірному темпі, наголошуючи на окремих важливих моментах, як-то мета, висновки.

Починати доповідь слід з фрази накшталт: ***«Шановний голово, члени комісії та присутні!»***.

Назву роботу та місце її виконання зачитувати не слід, оскільки це зробить головуючий.

Доповідь супроводжується презентацією у Microsoft PowerPoint, яка є її логічним продовженням. Тому пункти доповіді повинні чітко співпадати із порядком слайдів презентації. Під час доповіді необхідно активно оперувати ілюстративним матеріалом – показувати на слайдах презентації ті пункти, про які йдеться в даний момент. Зокрема, це насамперед стосується результатів досліджень: графіків, діаграм, фотографій, електрофореграм, тощо.

Доповідь повинна мати чітко визначену структуру з наступними пунктами:

Актуальність. Цей пункт не повинен бути більшим, ніж 3-4 речення. Насамперед слід пояснити, чому вивчення обраної Вами проблеми є актуальним. Якщо дослідження проводяться на моделі якогось патологічного стану, слід коротко охарактеризувати його. Можна вказати, які біохімічні порушення відбуваються в організмі за даної патології.

Важливо описати стан проблеми на сьогодні, тобто, наскільки вона досліджена і що залишається нез’ясованим. Допускаються посилання на дані, отримані іншими дослідниками, або на дані досліджень власної лабораторії. У презентації можна навести рисунки, схеми, фотографії, які ілюструють описані у доповіді теоретичні дані.

Можна використовувати фрази типу: «Актуально вивчення..», «Нагальною проблемою є дослідження ...», «Механізми розвитку (виникнення) залишаються нез’ясованими», «У зв’язку з цим важливо з’ясувати роль (якогось білка чи сигнальної системи) за умов.....

Мета та завдання. Все викладене у вступі доповіді (актуальність, стан проблеми, тощо) повинно логічно обґрунтовувати мету роботи. Тому мета є ніби узагальненням вступу. Мету і завдання роботи наводять на слайді у презентації, проте можна усно зачитати мету, а завдання описати скорочено.

Матеріали і методи досліджень. Опис результатів буде більш зрозумілим, якщо йому передуватиме пояснення, на якій експериментальній моделі було зроблено досліди і який був алгоритм дослідження. Схему експерименту бажано навести на окремому слайді й пояснити усно. Насамперед вказують, яку експериментальну модель використовували і яким

чином її створювали. Наприклад, якщо вводили препарат, описують дозу та термін його введення.

Слід охарактеризувати об’єкт дослідження. Якщо досліди проводилися на тваринах, вказують, чи були вони лінійні (якщо так, то яка лінія було обрана), а також якої статі, віку та ваги (якщо це принципово) .

Результати та їх обговорення. Опис результатів повинен бути логічним і давати уявлення про виявлені факти та їх інтерпретацію. Якщо у роботі велика кількість результатів (графіків, діаграм, таблиць, тощо), не потрібно обов'язково наводити абсолютно всі їх у презентації та відповідно докладно характеризувати у доповіді. Можна обмежитися лише коротким описом цих даних. Відповідні ілюстрації можна навести на слайдах (але після останнього слайду типу «Дякую за увагу!») і показати лише у разі виникнення запитання.

При описі результатів використовують вирази типу: «Було показано, що...», «Встановлено, що ....», «Виявлено, що », «Нами було продемонстровано**...».** Після опису чергового графіку чи діаграми (чи декілька, які можна об’єднати за змістом і які описують окремий етап експерименту), слід навести інтерпретацію отриманих результатів.

Описуючи результати, слід паралельно показувати указкою на відповідних ілюстраціях, які зміни спостерігаються.

Висновки. Немає необхідності зачитувати всі висновки, зроблені у роботі. Проміжні висновки треба наводити під час опису результатів (див. вище). Тому після опису та інтерпретації результатів у закінченні доповіді наводять один узагальнюючий висновок (він схожий за змістом з відповідним узагальнюючим висновком розділу «ВИСНОВКИ» у тексті роботи). У разі виникнення запитання щодо якогось конкретного висновку на ньому можна зупинитися більш докладно.

Примітки щодо відповідей на запитання

1) Теоретичний блок.

- Добре орієнтуватися у теоретичних даних, які стосуються наукової проблеми представленої роботи. Особливо це стосується огляду літератури.

2) Блок матеріалів та методів досліджень.

- Бути готовими до питань стосовно як використаної експериментальної моделі, так і застосованих методів дослідження.
- Знати, на якій експериментальній моделі проводили дослідження і яким чином таку модель створювали (бажано це пояснити у доповіді, див. вище).
- Необхідно розуміти принцип кожного методу та алгоритм його виконання. Також вміти пояснити, чому було обрано саме цей метод і які його переваги у контексті даної роботи.

3) Практичний блок.

- Вміти пояснити отримані дані й у разі запитання охарактеризувати тенденцію змін досліджуваних показників та інтерпретувати її.

- Орієнтуватися у роботах інших дослідників з даної проблеми й уявляти, яким чином отримані у роботі результати співвідносяться з даними літератури.
- Вміти відповідати на питання щодо практичного значення роботи й отриманих результатів. Якщо робота має не тільки фундаментальний, а й прикладний характер, потрібно знати, чи було щось подібне впроваджено у практику.
- Знати, за яким методом проводили статистичну обробку даних.

4) Блок висновків.

- Вміти пояснити, як пов'язані різні висновки між собою.
- Чітко уявляти значення отриманих у роботі результатів та перспективи їх застосування.
- Мати уявлення, що в обраній проблемі залишається нез'ясованим і у разі запитання сформулювати подальші напрямки дослідження

Рекомендації щодо загального оформлення презентації

1) Презентація за смисловою наповненістю і фактичним навантаженням повинна повністю відповідати тексту вашої доповіді. Тому спершу потрібно написати та узгодити з керівником текст доповіді, а потім на його основі створювати презентацію.

2) Чергування слайдів повинно чітко співпадати зі структурою вашої доповіді. Бажано утримуватися як від забігання наперед, так і від повернення до раніше викладеного матеріалу. Іншими словами – уникати «перескоків» через слайди під час доповіді, оскільки це ускладнює сприйняття останньої слухачами і може порушити хід ваших міркувань і припущень.

3) Не намагайтесь відобразити в презентації увесь текст доповіді! Слайди повинні відображати лише основні положення останньої.

4) Бажано уникати графічного та особливо текстового перевантаження слайдів презентації, а також надмірного використання анімаційних та інших прийомів. Особливо небажаними є різноманітні ефекти типу вильоту, обертання, хвильового руху, зникання або появи тексту по одній літері, і т.д. Оптимальним налаштуванням ефектів анімації є, наприклад, поява назви слайду, а потім – тексту (мінімум – по абзацам, якщо це потрібно) або відповідних графіків чи таблиць. Причому, якщо декілька слайдів мають однакову назву або поєднані логічно, загальна назва повинна завжди залишатися на екрані.

5) Текст назви і підписів на слайдах не повинен бути занадто мілким, щоб навіть з дальніх рядів аудиторії можна було прочитати його без особливих зусиль.

6) Допускається підкреслення або виділення ключових позицій матеріалу, що викладається, але уникаючи використання особливо яскравих кольорів.

Бажано також уникати в підписах та назвах великої кількості слів. Іншими словами, формувати матеріал короткими, зрозумілими реченнями, не більш, ніж по сім-вісім слів у кожному, по можливості не застосовуючи

складні складно-сурядні та складно-підрядні граматичні конструкції, в тому числі і у висновках роботи.

7) Ілюстрації – рисунки, графіки, таблиці – повинні мати чітку, коротку та виразну назву за фактом зображеного.

8) Бажано уникати звукового супроводу презентації, оскільки навіть тихі фонові звуки здатні порушити сприйняття слухачами вмісту доповіді.

9) Режим зміни слайдів краще за все встановити за кликом «миші», уникаючи використання таймеру. Так ви забезпечите максимально зручний контроль за ходом презентації і матимете достатньо часу для пояснення зображеного на слайдах.

10) Допускається друк певних позицій доповіді (наприклад, її плану або ключових слайдів) і розповсюдження серед слухачів для кращого сприйняття матеріалу доповіді.

11) Необхідно дотримуватися єдиного стилю оформлення презентації і звернути особливу увагу на граматичні, орфографічні та пунктуаційні помилки. Рекомендується перегляд матеріалів підготованої презентації як мінімум двома-трьома людьми з вашого оточення для виявлення та корекції цих помилок.

12) Загальним принципом дизайну презентаційної роботи повинен бути «чим менше, тим краще», або «тільки необхідне» за принципом бритви Оккама.

13) Не рекомендується використовувати більше трьох кольорів на одному слайді на додачу до двох нейтральних – білого та чорного. Поєднання кольорів фону та літер тексту повинно полегшувати читання останнього. Найкращим рекомендованим варіантом є «світлий фон-темний текст».

14) Всі слайди презентації повинні бути стилістично однакові з постійним набором кольорів (краще за все – нейтральних), а окремі групи елементів – текст, таблиці, рисунки, графіки, тощо – мати в межах групи однакове оформлення.

15) Рекомендується використовувати лише один тип шрифта на презентацію. Бажано обирати найбільш поширені варіанти – Arial, Times New Roman, Calibri, тощо, а не екзотичні або особливо звивисті форми шрифтів, уникаючи надмірного використання курсиву. Кегль шрифту повинен бути достатньо великим для комфортного візуального сприйняття.

16) Нумерація слайдів презентації є обов’язковою. Це дозволить слухачам швидко звертатись до певного слайду під час запитань або дискусії і полегшить викладення основних положень вашої доповіді

Рекомендації щодо змісту слайдів презентації

Як уже відмічалося, структура презентації повинна бути максимально наближеною до організації та змісту доповіді. Типова презентація на захист курсових та кваліфікаційних робіт обов’язково повинна мати наступні слайди:

- ***Титульний слайд. Зазначається*** *тема роботи, ПІБ та реквізити автора, місце виконання роботи, ПІБ та реквізити наукового керівника за місцем виконання роботи.*

- Слайд актуальності роботи. Містить ілюстраційний матеріал щодо ***актуальності роботи.*** Дуже бажано уникати повторення тексту доповіді. Допускається приведення фотографій, графіків, тощо, або ж загальної схеми уявлень, з рамок якої було взято дану тему.
- Слайд мети і задач роботи. Приводяться текст мети і задач роботи у суворій відповідності до викладених у роботі. Можна зачитувати мету і задачі зі слайду. Бажано використовувати достатньо великі розміри шрифту, щоб можна було без зайвих зусиль прочитати текст. Мета приводиться у окремому абзаці, задачі бажано пронумерувати або звести до рубрик. У формулюванні як мети, так і задач необхідно уникати слів ***«дослідження»*** та ***«вивчення».*** Замість них варто використовувати синоніми і близькі за сенсом слова, як то ***«встановлення», «виявлення» «з'ясування» «підтвердження», і т.д.***
- Слайд структури та/або умов дослідження. Бажано представити основну інформацію щодо ***організації експериментів,*** результати яких лягли у основу роботи, як то ***групи дослідних тварин, умови введення препаратів, параметри інкубації, тощо.*** Можна використати різні підходи – текст, малюнки, блоки зі стрілками, і т.д. Допускається використання декількох слайдів, якщо інформації занадто багато, але не більше 2-3. Можна також перерахувати використані методи, якщо дозволяє місце.
- Слайди з результатами роботи. На них розміщуються ***отримані результати у вигляді графіків, таблиць, рисунків, діаграм, тощо.*** Необхідно підписувати як сам слайд, так і кожну одиницю інформаційного матеріалу, представлену на слайді з обов'язковою нумерацією останнього. Бажано не розміщувати більше 2 одиниць інформаційного матеріалу на одному слайді. Загалом для презентації результатів доцільніше використовувати графіки або діаграми, застосування таблиць є менш інформативним і зручним. Таблиці варто використовувати лише у тому випадку, коли даних відносно багато. Оптимальна кількість слайдів у цій категорії – 4-6.
- ***Слайд висновків. Повинен бути підписаним,*** *висновки формуються у вигляді окремих пронумерованих абзаців.*

Бажано уникати складних речень, обмежившись більш зручними для сприйняття короткими формулюваннями ***до 7-8 слів у реченні.*** У кожному висновку повинно бути по ***1-2 таких речень.*** Висновки роблять суворо виходячи із задач роботи і лише на основі отриманих результатів. Формулювання гіпотез та припущень у висновках необхідно звести до мінімуму.

- Слайд «Дякую за увагу!». Повинен містити ***лише це речення*** достатньо великими літерами. Є сигналом закінчення Вами вашої доповіді для аудиторії. Показавши його, Ви знову повертаєтесь до слайду висновків.
- Слайди-«консерви». За бажанням студента допускається приготування окремих слайдів – так званих ***«консерв»,*** які розміщуються у кінці презентації і, за необхідності, слугують ***ілюстраційним матеріалом для додаткового пояснення*** та уточнення теоретичних та/або практичних

особливостей представленої роботи під час запитань аудиторії або обговорення. Кількість та наповнення таких слайдів здійснюється на розсуд студента.

Таким чином, *загальна рекомендована кількість слайдів* ***не повинна перевищувати*** *10-15 одиниць.*

Підготовка презентації

Під час створення презентації потрібно пам'ятати, що остання покликана допомогти провести виступ, але не повинна його замінювати. Якщо ваша доповідь зводиться лише до причитування тексту на слайдах, у слухачів може виникнути враження, що ви не дуже добро орієнтуєтесь у тому матеріалі, який намагаєтесь донести до аудиторії. Тому текст на слайдах не повинен переважати графічний матеріал і використовуватися лише у якості приблизної підказки наступних положень згідно плану вашої презентації.

Перед створенням презентації, потрібно дуже добре продумати її план суворо згідно плану вашої доповіді і обов'язково обговорити їх з науковими керівниками як за місцем виконання роботи, так і з призначеним від кафедри. Таким чином, основною ціллю презентації є ілюстрування та унаочнення основних положень доповіді на захисті.

Основними принципами, яких необхідно дотримуватися під час підготування презентацій кваліфікаційних або курсових робіт, є:

- Лаконічність («бритва Оккама»),
- Прозорість,
- Актуальність,
- Стриманість,
- Інформативність,
- Правильне акцентування на ключових моментах,
- Запам'ятовуваність,
- Логічність викладення,
- Доцільність аргументації,
- Вивірений темп без «зависань» і «пришвидшень».

Дуже важливе значення при цьому має ***тренування доповіді*** на засіданнях відділу, лабораторії, кафедри під час передзахисту, перед домашніми, тощо. Також потрібно ***заздалегідь прохронометрувати доповідь*** і, за необхідністю, виключити непотрібні елементи, які затягують виступ.

Під час виконання доповіді не варто постійно повертатися до екрану, показуючи аудиторії спину та/або потилицю. Найкраще сприйняття матеріалу досягається саме тоді, коли існує ***контакт очима.*** Тому, замість постійних поворотів, можна говорити ключові фрази, як то: ***«Зверніть увагу на екран, схему, малюнок....», «З даних, представлених на рисунку...., видно....», або ж «Результати цього експерименту представлені на графіку номер....»,*** тощо.

Саму презентацію перед виступом обов'язково необхідно ***протестувати на демонстраційному комп'ютері,*** щоб уникнути технічних проблем під час її відтворення.

Презентації, як правило, виконуються у форматах:

1) *.ppt(x) (Microsoft Office Power Point, Open Office),
2) *.pdf (Adobe Acrobat, Foxit),
3) *.swf (Macromedia Shockwave),
4) *.doc(x) (Microsoft Office Word, WordPad, Open Office),
5) *.html, *.web (будь-який web-браузер).

Допускається вбудовування в презентацію окремих *мультимедійних аудіо- та відеофайлів* ***з розширеннями*** **.mp3, *.wav, *.avi, *.mpeg,* ***тощо. Виконання*** *графіків та таблиць* ***допускається з використанням*** *Microsoft Office Excel, Microcal Origin, і т.д.* ***Статистичну обробку отриманих результатів можна робити у*** *прикладних програмах (Excel, Statistica, тощо).*

Особливості роботи у Microsoft Office Power Point

Оскільки саме ***Microsoft Office Power Point*** є найбільш вживаною програмою для підготування презентацій, розглянемо основні моменти, пов'язані зі створенням останніх використовуючи цей пакет.

Загалом, робота над створенням мультимедійної презентації починається з визначення об'єктів, що будуть в ній міститися. Основними видами яких є:

- Фон
- Текст
- Рисунки
- Графіки
- Фотографії
- Гіперпосилання, і т.д.

Етап І. Створення фону слайдів

Оформлення фону можна здійснити за допомогою команди «Кольорова схема» слайду. В пункті меню «Формат» виберіть цю команду. Кольори можна змінювати для всіх елементів схеми слайду (заголовки, тіні, фон, тощо.) Якщо ви оберете команду «Застосувати до всіх», обрана вами кольорова схема буде відображеною на усіх слайдах презентації. Якщо ж обрати команду «Застосувати» – зміниться кольорова схема лише для конкретного слайду, який знаходиться у вікні програми.

Для створення ***однотипового оформлення слайдів*** можна також застосувати ***«Шаблони».*** Для цього:

1) В пункті меню «Формат» виберіть команду «Застосувати оформлення» (у PowerPoint 7 та вище – «Застосувати шаблон»).
2) У вікні, що з'явилося, можливо вибрати будь-яке оформлення слайду (Альбом, Краватка, тощо)
3) Після здійснення вибору натисніть кнопку «Застосувати» або «Застосувати до всіх».

Якщо ви бажаєте ***оформити фон*** вашого слайду особливим чином, то:

1) У пункті меню «Формат» виберіть команду «Фон» («Спеціальний фон» у PowerPoint 7 та вище). З'явиться вікно вибору фону.

2) У вікні вибору налаштування кольору фону виділіть вікно вибору заливання слайду, де з'являються види заливання. Якщо ви оберете вид «Додаткові кольори», отримаєте можливість обрати суцільний вид заливання слайду. Якщо ж ви вибираєте «Способи заливки», вам потрібно вказати вид заливання фону – градієнтне, візерунок, текстура або рисунок. Оберіть потрібний вам вид заливання. Якщо ви вибрали, приміром, градієнтне заливання, можете вказати якийсь один колір і встановити його насиченість за допомогою смуги прокручування.

3) Після вибору одного або одразу двох кольорів заливання, ви отримуєте можливість встановити інтенсивність кожного з них. Після її встановлення можна вибрати «Тип штрихування». Таких типів налічується шість, в кожному з яких допускається чотири варіанти. Також вам буде запропоновано декілька видів в меню «Текстура» та «Візерунок». Після вибору потрібного вам виду заливання ви можете перевірити загальне сприйняття слайду за допомогою команди «Перегляд».

4) Після визначення з типом та варіантом заливання натисніть ОК.

5) Далі натисніть кнопку «Застосувати» або «Застосувати до всіх».

6) Якщо ви встановлюєте прапорець «Виключити фон зразка», той фон, який ви обирали раніше, виключається.

Етап ІІ. Робота з текстом на слайдах

1) Оберіть на «Панелі малювання» кнопку «Напис».

2) Перенесіть курсор на слайд і дочекайтеся появи поля для введення тексту.

3) Введіть потрібний текст у поле.

4) За допомогою миші перенесіть поле з текстом у потрібне місце в межах слайду. Також можливо розтягувати або зменшувати це поле до потрібних розмірів.

5) Для зміни виду та розміру шрифту необхідно спочатку виділити набраний текст, а потім на «Панелі форматування» змінити потрібні параметри – вид, розмір, підкреслювання, колір шрифту, а також, за необхідності, встановити тіні для тексту.

Етап ІІІ. Рисунки

Зазвичай, незмінним атрибутом будь-якої презентації є ***рисунки, тобто графічний уточнювальний матеріал,*** який ілюструє та допомагає зрозуміти основні положення роботи. Ефективність внесення рисунків, графіків, фото, і т.д. у презентацію помітно зростає, якщо аудиторія є великою та/або не дуже знайомою з особливостями роботи. Для внесення рисунків можна використати ***об'єкти ClipArt*** або будь-яке інше зовнішнє джерело – електронні видання, сайти, тощо.

1) В пункті меню «Вставка» оберіть команду меню «Рисунок». З'являється меню другого порядку.

2) Якщо ви обираєте команду «Картинки», з'являється вікно «Microsoft Clip Gallery». Звідси можна обрати стандартні зразки рисунків.

3) Якщо ви хочете розмістити на слайді відскановане зображення або

рисунок із зовнішнього файлу, оберіть команду «З файлу». Ви отримаєте вікно «Додати рисунок», в якому можете вибрати потрібний вам графічний матеріал для вставки. Це робиться командами «Вставити» та «Додати».

4) Встановіть перенесений рисунок у потрібному місці слайду за допомогою перетаскування мишею через затискання її лівої клавіші.

5) Змінити розміри рисунку можна двома основними способами – використовуючи мишу, щоб потягнути за грань або кут рисунку, або ж через меню – вибрати команду «Рисунок» в ньому (в пункті «Формат»). У отриманому вікні можна скористатися кнопкою «Розмір» і встановити числові значення відповідних параметрів зображення.

Етап IV. Робота з анімацією

Для більшої привабливості презентації допускається ***супроводжування появи рисунків та/або її тексту різними ефектами.*** Для цього можна скористатися панеллю «Ефекти анімації», в якій можна обрати стандартні ефекти, як то в'їзд, політ, камера, спалах, і т.д. Для появи тексту додаються спеціальні варіанти – ***друкарська машинка, вкидування, лазерний ефект, тощо.*** Дуже часто анімація супроводжується стандартним звуковим оформленням. Але важливо пам'ятати, що анімаційні ефекти потрібно використовувати помірно, щоб не перевантажувати презентацію і не ускладнювати її сприйняття.

Для встановлення анімації потрібно:

1) Виділити текст або рисунок.

2) Налаштувати анімацію трьома основними шляхами. Або на панелі «Ефекти анімації» натиснути кнопку «Налаштування анімації», або вибрати останню команду у пункті мені «Показ слайдів», або ж клацнути правою клавішею миші у межах поля рисунку чи тексту і з випадаючого меню вибрати команду «Налаштування анімації».

3) Незалежно від обраного способу з'явиться вікно «Налаштування анімації». У ньому зі списку «Ефекти» можливо буде обрати потрібний ефект.

4) У цьому ж меню можна вибрати звукове оформлення, яке супроводжуватиме обраний ефект.

5) Якщо ви хочете, щоб після програвання анімації об'єкт змінив колір та/або щез, в списку «Після анімації» вкажіть потрібний її результат – змінити колір, заховати, заховати за кліком. Якщо нічого міняти не потрібно, ви можете обрати команду «Ні».

6) У вікні «Поява тексту» (у випадку виділення поля тексту) можна вказати вид його появи – увесь, за словами, за літерами, за абзацами, у зворотньому порядку, тощо.

7) У вкладці меню «Час» ви можете обрати, як саме здійснюється анімація – за кліком або автоматично.

8) У вікні «Порядок анімації» можна вказати чергування появи об'єктів за допомогою стрілок уверх та вниз.

9) Натиснувши кнопку «Перегляд» ви матимете можливість ознайомитися з порядком анімації та її ефектами, і, на основі переглянутого,

за бажанням щось змінити.

10) Після створення анімації та вибору ефектів натисніть кнопку «ОК».

Якщо ви випадково обрали не той ефект, або він вам у подальшому не сподобався, його можна виправити у будь-який час. Для цього знову виділіть текст або зображення і знову застосуйте вищенаведений алгоритм дій.

Для ***озвучування ефектів*** ви можете використати різні звуки, включаючи ті, які не входять у стандартний набір. Для цього під час вибору звукового оформлення ефектів (пункт 4) оберіть команду «Інший звук», після чого вам потрібно буде вказати ім'я або розташування на комп'ютері звукового файлу. Майте на увазі, що особливо гучних, різких та раптових звуків варто уникати. Для отримання прийнятного звукового оформлення краще використовувати стандартні м'які звуки подовженого звучання. Але потрібно врахувати, наприклад, під час виводу тексту по літерам особливо довгі звуки можуть не відтворитися повністю, що призведе до появи небажаних звукових артефактів. Нарешті, у процесі презентації допускається супроводження її показу власними коментаріями, записаними на диктофон.

Етап V. Мультимедійні ефекти

Звукові ефекти, відеокліпи, а також інші мультимедійні засоби, за умови їх доцільного та помірного використання, здатні прикрасити будь-яку презентацію. Для цього можна обрати матеріал з вбудованої бібліотеки, інтернету, іншого зовнішнього джерела або взагалі створити самостійно. Для того, щоб помістити на слайд готовий мультимедійний об'єкт, потрібно:

1) В головному меню «Вставка» вибрати пункт «Кіно та звук». Якщо потрібен звуковий файл, тоді обирайте «Звук із файлу». На екрані з'явиться вікно, в якому можна знайти папку з потрібним записом, а також ім'я файлу. Якщо ж потрібно вставити, наприклад, відеокліп, тоді вам треба вибрати команди «Кіно з колекції» або ж «Кіно з файлу». На екрані з'явиться аналогічне вікно з пошуком папок з відеозаписами.

2) Після вибору файлу натисніть «ОК». Після додавання мультимедійного об'єкту на слайд, для нього також можна обрати відповідні ефекти анімації, подібно до тих, що існують для текстів та зображень. Для додавання цих ефектів потрібно виділити зображення звукового або відеофайлу на слайді, а після цього натиснути кнопку «Налаштування анімації» на панелі «Ефекти анімації». Аналогічна команда доступна через меню «Показ слайдів».

3) У вікні «Ефекти» можна вибрати відповідний ефект, що супроводжуватиме появу кліпу або звука.

4) У вкладці «Параметри відтворення» встановіть прапорець навпроти команди «Використати порядок анімації».

5) В графі «При цьому» можете вибрати «Припинити показ слайдів», якщо потрібна пауза у ході презентації, у іншому випадку стає можливим послідовне відтворення декількох файлів.

6) Якщо ж навпроти команди «При цьому» ви обрали «Продовжити

показ слайдів», тоді презентація не зупиниться після відтворення файлу. Для звукових та/або анімаційних ефектів у цьому випадку стає можливим фонове відтворення.

7) У графі «Закінчити показ» ви можете обрати два варіанти – після наявного слайду або вказати певний його номер.

8) Для того, щоб файл не відображався за відсутності його відтворення, поставте прапорець «Приховати».

9) У вкладці «Час» ви можете обрати опції «Вмикнути за кліком» або «Автоматично».

10) Закінчивши проведення потрібних змін натисніть кнопку «ОК». Після встановлення параметрів відтворення сам значок управління ним слід зменшити у розмірі і розмістити його на слайді у малопомітному місці. Для об'єкта відео потрібно додатково вказати розміри вікна, в якому буде відтворюватися кліп.

Етап VI. Додавання слайдів

Зрозуміло, що для проведення якісної презентації з ілюстрації доповіді на 5-7 хвилин лише одного слайду у складі першої явно недостатньо. Для ***додавання другого та інших слайдів*** використовується алгоритм їх створення. Для цього у пункті меню «Вставка» виберіть команду «Створити слайд». Далі вам потрібно буде вказати вид слайду і почати його формування. Нарешті, створивши декілька слайдів, потрібно забезпечити перехід від одного слайду до наступного. Для цього:

1) Відкрийте потрібний слайд.

2) У головному меню програми оберіть пункт «Показ слайдів».

3) Виберіть пункт «Перехід слайду».

4) У межах списку «Ефект» вкажіть тип переходу.

5) Оберіть швидкість переходу з трьох можливих – повільно, середньо, швидко.

6) У вікні «Просування» вкажіть тип просування слайду – автоматичне або за кліком.

7) За необхідності у вікні «Звук» оберіть потрібний звук.

8) Натисніть кнопку «Застосувати» (зміни стосуватимуться виділеного слайду) або «Застосувати для всіх» (зміни стосуватимуться усіх слайдів презентації).

Етап VII. Робота з сортувальником слайдів

Під час налаштування відносно великих за кількістю слайдів презентацій зручно користуватися ***сортувальником слайдів.*** Для цього в пункті меню «Вид» потрібно обрати команду «Сортувальник слайдів» або ж натиснути відповідну кнопку у нижній частині вікна програми. Після вибору цього режиму на екрані з'являться одразу всі слайди презентації у зменшеному вигляді. Сортувальник слайдів дозволяє зручно виконувати операції копіювання, переміщення, вставки слайдів, тощо. Керівництво такими операціями здійснюється через «Стандартну панель».

Наприклад, для видалення слайду потрібно:

1) У вікні «Сортувальник слайдів» виділити мишею потрібний слайд.

2) Обрати кнопку «Вирізати» на панелі чи у випадаючому меню (після натискання правою клавішею миші на слайді). Вирізаний слайд переміщується у внутрішню буферну пам'ять, з якої його, за необхідності, можна швидко відтворити у процесі подальшої роботи з програмою. В буфері може зберігатися декілька таких об'єктів, з якими працює програма.

Для копіювання слайду потрібно:

1) Виділити слайд мишкою у вікні «Сортувальник слайдів».

2) Натиснути кнопку «Копіювати» на стандартній панелі або у випадаючому меню (після натискання правою клавішею миші на слайді).

3) Встановити курсор у потрібному місці між слайдами у вікні «Сортувальник слайдів».

4) Натиснути кнопку «Вставити» на стандартній панелі або обрати відповідну команду з випадаючого меню правої клавіші миші.

Для переміщення слайду слід:

1) У вікні «Сортувальник слайдів» захопити потрібний слайд, затиснувши ліву клавішу миші.

2) Тримаючи клавішу затиснутою, перемістити слайд мишею у потрібне місце.

Вставка нового слайду:

1) Вказати курсором потрібне місце вставки між слайдами у вікні «Сортувальник слайдів».

2) Обрати команду «Створити слайд» в меню «Вставка» або натиснути кнопку «Вставити» на стандартній панелі чи в межах випадаючого меню правої клавіші миші.

Загальні особливості роботи с сортувальником слайдів:

1) Під час налаштування презентації в режимі сортувальника слайдів можна легко обрати будь-який слайд і додати чи/або змінити різні ефекти, включити слайд у презентацію або виключити його з неї.

2) Для роботи з окремим слайдом достатньо двічі клацнути по ньому лівою клавішею миші у вікні «Сортувальник слайдів».

3) Для визначення зупинки презентації необхідно натиснути праву клавішу миші у потрібному місці і обрати команду «Завершити показ слайдів».

Етап VIII. Створення керуючих кнопок

Для підвищення зручності роботи з показом слайдів до презентації можливо додати так звані ***керуючі кнопки.*** У процесі демонстрації матеріалу такі кнопки допоможуть здійснити навігацію – повернення до попереднього слайду, перехід до наступного, або викликати інші функції.

Для створення та налаштування керуючих кнопок потрібно:

1) Вибрати опцію «Автофігури» на «Панелі малювання».

2) Обрати графу «Керуючі кнопки».

3) Здійснити вибір потрібних кнопок із запропонованого їх набору.

4) Вказати розміри кожної з кнопок за допомогою перетягування мишею.

5) У вікні «Налаштування дії», яке з'являється після натискання на певну керуючу кнопку, необхідно обрати один з двох варіантів – за кліком або по вказівці миші.

6) Визначитися з видом гіперпосилання – на наступний або попередній слайд, слайд з певним номером, тощо.

7) За гіперпосиланням можна встановити не лише навігацію слайдами, а також відкриття певного файлу, запуск програми з комп'ютера та інші функції. Для цього вам потрібно обрати пункт «Запуск програми», далі натиснути на кнопку «Огляд» і визначитися з потрібним файлом.

8) Якщо це необхідно, в цьому ж меню можливо також налаштувати звук, який буде супроводжувати перехід між слайдами.

Під час презентації наведення курсору на керуючу кнопку перетворить його на вказівник «рука». Після натискання лівої клавіші миші на кнопку програма здійснить обрану за гіперпосиланням дію.

На ***гіперпосилання*** можна «навісити» будь-який об'єкт у складі презентації – рисунок, текст, фото, тощо. Для цього:

1) Виділіть потрібний об'єкт за допомогою миші.

2) В меню «Вставка» виберіть пункт «Гіперпосилання».

3) Якщо ви хочете встановити шлях до іншого слайду, то у вікні, яке відкриється, натисніть кнопку «Огляд» поряд з полем «Ім'я об'єкта» в документі.

4) У вікні, яке з'явиться після цього, виберіть потрібний слайд і натисніть «ОК».

5) Якщо ж вам потрібно, щоб у відповідь на активацію гіперпосилання відкривався якийсь файл або запускалась певна програма, тоді у вікні «Гіперпосилання» меню «Вставка» натисніть на кнопку «Огляд», але вже поруч з полем «Зв'язати з файлом/URL». Після цього виберіть потрібний файл та натисніть «ОК».

Використання керуючих кнопок дозволяє відключити автоматичний перехід між слайдами. Для цього у пункті меню «Показ слайдів» застосуйте команду «Перехід слайду...». В полі «Просування» приберіть відмітку поруч з пунктом «»Автоматично після.». Також керуючі кнопки можна легко копіювати. І, нарешті, пункт меню «Запуск програми», а саме – вікно «Налаштування дії», дозволяє вказувати будь-яку програму або вид файлу, що запускаються та/або відтворюються на комп'ютері за допомогою певних програм.

Фінальний етап. Налаштування та запуск презентації

Для запуску відтворення слайдів вашої презентації потрібно натиснути кнопку «Показ слайдів», розташовану у нижній частині вікна програми. Аналогічного ефекту можна досягти шляхом вибору команди «Показ» в меню «Показ слайдів». Перед запуском презентації вам необхідно вирішити, які саме об'єкти будуть запускатися автоматично, а які – в ручному режимі. Для зміни параметрів відтворення необхідно виділити потрібний об'єкт і натиснути кнопку «Налаштування анімації». Вікно «Налаштування анімації» дозволяє

змінювати порядок відтворення об’єктів за алгоритмом, розглянутим вище. Після натискання кнопки «Перегляд» у цьому вікні можна запустити всю анімацію на слайді. За необхідності можна виділити об'єкт у цьому вікні, після чого змінити його налаштування у вікні «Порядок анімації», а чергування анімації на самому слайді визначити або змінити за допомогою стрілок.

Нарешті, для перевірки правильної роботи та чергування всіх слайдів та елементів презентації потрібно її запустити і продивитися у тестовому режимі і обов’язково перевірити відтворюваність файлу на презентаційному комп’ютері перед доповіддю.

Після доповіді студента і його відповідей на запитання членів комісії, оголошуються відгук наукового керівника. Здобувачу вищої освіти надається можливість дати пояснення щодо зауважень керівника. Відповіді мають бути короткими (як правило з двох-трьох речень), впевненими, чіткими та конкретними.

При оцінюванні курсової кваліфікаційної роботи члени комісії виходять з того, що здобувач вищої освіти повинен уміти: формулювати мету і завдання дослідження; складати план дослідження; вести бібліографічний пошук із застосуванням сучасних інформаційних технологій; використовувати сучасні методи наукового дослідження; обробляти отримані дані, аналізувати і синтезувати їх на базі відомих літературних джерел; оформляти результати досліджень відповідно до сучасних вимог у вигляді звітів та статей.

Досвід рецензування курсових робіт з психології дає можливість виділити *типові помилки студентів*, зокрема:

– зміст роботи не відповідає плану курсової роботи;

– тема не розкрита повністю або розкрита частково;

– назви (або зміст) деяких розділів та підрозділів не відображають реальну проблемну ситуацію, стан об’єкта й предмета;

– мета сформульована абстрактно і не відбиває специфіки об’єкта і предмета дослідження;

– автор не виявив самостійності, робота включає елементи плагіату;

– огляд теоретичної та емпіричної літератури з теми має форму анотованого списку і не відбиває рівня досліджуваності проблеми;

– не розкрито в повному обсязі зміст та організацію особистого експериментального дослідження;

– кінцевий результат не відповідає меті дослідження, висновки не відповідають поставленим завданням;

– неправильно оформлені посилання на першоджерела або вказані не ті, з яких запозичено матеріал;

– список використаних джерел подається без дотримання вимог;

– обсяг та оформлення роботи не відповідають вимогам; робота виконана неохайно, з помилками.

4.3. Критерії оцінювання кваліфікаційної роботи

Оцінювання захисту кваліфікаційних робіт на здобуття ступеня вищої освіти магістра або бакалавра здійснюється за 100-бальною шкалою, яка відповідно переводиться в національну шкалу («відмінно»,«добре», «задовільно», «незадовільно») та шкалу ЄКТС.

Критерії оцінювання кваліфікаційних робіт на здобуття ступеня вищої освіти магістра або бакалавра:

Критерій	**Сума балів**
відповідність змісту роботи обраній темі, її актуальність, логічність структури роботи та чітка програма роботи	1-20
ґрунтовність, повнота і науково-критичний аналіз літератури з проблемами дослідження	1-10
успішність виконання завдань кваліфікаційної роботи	1-20
рівень аналізу зібраного фактичного матеріалу	1-10
новизна, теоретичне і практичне значення	1-10
літературне, технічне й естетичне оформлення роботи	1-10
публічний захист кваліфікаційної роботи (аргументованість, переконливість, вільне володіння матеріалом, культура мовлення)	1-20
Разом	100

За отриману кількість балів **виставляються відповідні оцінки:**

Оцінка **«відмінно» (90-100 б.)** виставляється в тому разі, якщо зміст відповідає темі дослідження, робота містить продуману й правильно оформлену програму дослідження та ґрунтовний критичний аналіз наукової літератури з відповідної проблеми; логічну структурованість матеріалу, теоретичний матеріал органічно сполучений із практичним, судження здобувача вищої освіти відзначаються оригінальністю, здобувач вищої освіти продемонстрував високий рівень самостійності під час виконання кваліфікаційної роботи, яка грамотно написана, охайно оформлена та вчасно подана на перевірку науковому керівникові.

Оцінка **«добре» (74-89 б.)** ставиться за наявності незначних недоліків – недостатньо точних висновків, поодиноких випадків порушення логіки викладу, вимог стилю, перевантаженості цитатами, огріхами в оформленні.

За суттєві недоліки, а саме: поверховий аналіз теми, порушення вимог до оформлення роботи тощо – виставляється оцінка «**задовільно» (60-73 б.).**

Якщо кваліфікаційна робота не задовольняє зазначених вимог (наприклад, відсутня практична частина, зміст не відповідає назві роботи тощо), ставиться оцінка **«незадовільно» (менше 60 б.).**

У випадку, коли захист кваліфікаційної роботи визнається незадовільним, атестаційна комісія встановлює, чи може здобувач подати на повторний захист ту саму роботу з доопрацюванням, чи він повинен опрацювати нову тему, визначену відповідною кафедрою.

У випадку негативного висновку атестаційної комісії за результатами повторного захисту кваліфікаційної роботи її подальший розгляд не допускається.

За кваліфікаційними роботами зберігається статус авторського права. За достовірність усіх наведених у цих роботах даних відповідальність несе здобувач вищої освіти.

Кваліфікаційна робота має бути оприлюднена на офіційному сайті університету протягом двох тижнів після останнього засідання атестаційної комісії у вигляді файлу pdf, який містить титульну сторінку, зміст, анотацію двома мовами, реферат кваліфікаційної роботи та довідку про перевірку роботи на текстові запозичення

У разі виявлення у кваліфікаційній роботі академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, списування тощо, скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації відбувається відповідно до Порядку скасування рішення про присудження ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2021 р. № 897.

РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ПЛАГІАТУ

5.1.Форми плагіату

Плагіат академічний – навмисне відтворення викладачем, докторантом, аспірантом або здобувач вищої освіти у письмовій або електронній формі чужого твору, опублікованого на паперовому або офіційно оприлюдненого на електронному носії, повністю або частково, під своїм іменем без посилання на автора.

Автор – фізична особа, творчою працею якої створено твір.

Твір – інформація, як результат наукової чи навчально-методичної діяльності конкретної особи (чи у співавторстві), представлена на паперових носіях або у електронному вигляді у мережі Інтернет чи оприлюднена на офіційному Web-сайті академії (монографія, підручник, навчальний посібник, стаття, тези, препринт, автореферат і рукопис дисертації дисертаційна робота, магістерська (бакалаврська) робота, курсова робота, реферат, есе, контрольна робота тощо).

Цитата – порівняно короткий уривок з літературного, наукового чи будь-якого іншого опублікованого (оприлюдненого на офіційному Web-сайті) твору, який використовується, з обов'язковим посиланням на його автора і джерело цитування, іншою особою у своєму творі з метою зробити зрозумілішими свої твердження або для посилання на погляди іншого автора в автентичному формулюванні.

Різновиди плагіату:

1) видання виконаної іншим автором роботи за свою без внесення в неї жодних змін та належного оформлення цитування;

2) копіювання значної частини чужої роботи в свою без внесення в запозичене жодних змін та належного оформлення цитування;

3) внесення незначних правок у скопійований матеріал (переформулювання речень, зміна порядку слів в них тощо) та без належного оформлення цитування;

4) парафраза – переказ своїми словами чужих думок, ідей або тексту. Сутність парафрази полягає в заміні слів (знаків), фразеологічних оборотів або пропозицій при використанні будь-якої авторської наукової праці (збереженої на електронних або паперових носіях, у ому числі розміщеної в мережі Інтернет).

Неприпустимими вважаються також такі способи представлення інформації у творах, як компіляція – створення значного масиву тексту без поглибленого вивчення проблеми шляхом копіювання тексту із низки джерел без внесення в нього правок, з посиланням на авторів та «маскуванням» шляхом написання перехідних речень між скопійованими частинами тексту.

Класифікація типів плагіату

<table>
<tr><td colspan="2">За наявністю умислу:</td></tr>
<tr><td>ненавмисний плагіат – в разі незнання вимог, яким повинна відповідати робота, або як такі вимоги виконати;</td><td>навмисний плагіат;</td></tr>
<tr><td colspan="2">За формою відтворення:</td></tr>
<tr><td>прямий (відкритий) плагіат – пряме відтворення (відображення) чужого твору або його частини під своїм іменем;</td><td>завуальований плагіат – за умов, якщо текст твору зазнає несуттєвих змін шляхом заміни окремих слів та виразів їх синонімічними аналогами. При цьому форма твору в цілому не змінюється;</td></tr>
<tr><td colspan="2">За наявністю вказівки джерела:</td></tr>
<tr><td>– запозичення без вказівки джерела:
«примарний автор» – автор видає виконану іншою людиною роботу за свою, не змінюючи її зміст;
«фотокопія» – автор копіює значну частину тексту (але не весь текст) з одного джерела, не вносячи до нього змін;
«натрапив на влучний матеріал» – робиться спроба приховати плагіат шляхом копіювання з декількох різних джерел, текст яких не змінюється, але автор пише свої перехідні фрази між частинами тексту;
«погане маскування» – залишається зміст тексту джерела, але деякі формулювання замінюються;
«праця ліні» – трудомісткий процес, у результаті якого інформація з різних джерел практично повністю перефразовується, пишеться в одному стилі;
«вкрав у себе» – передбачає запозичення тексту з власних, більш ранніх робіт.</td><td>– запозичення з вказівкою джерела:
«забуте посилання» та «дезінформатор» – пов’язані з неправильним або помилковим оформленням посилань на джерело;
«занадто ідеальне перефразування» – якщо дослівна цитата не взята в лапки. Таким чином, у читача створюється невірне враження про те, що автор привів свою оригінальну інтерпретацію поглядів, викладених у джерелі;
«ідеальний злочин» – вчиняється, коли автор правильно наводить деякі цитати, а решту перефразовує. В результаті читач помилково думає, що перефразований текст є авторським аналізом цитованих думок;
«рясне цитування» або компіляція – відбувається з дотриманням усіх правил цитування та перефразування, але робота практично не містить оригінальних результатів авторського дослідження.</td></tr>
</table>

5.2. Методи виявлення плагіату

Основні методи, засади та порядок здійснення перевірки кваліфікаційних робіт на наявність плагіату регламентуються:

- Положенням ПП-458-52-96-2422 «Про академічну доброчесність у Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького» від 27.09.2022 https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/458_akadem-dobrochesnist.pdf

- Кодексом академічної доброчесності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького К-462-52-96-2422 від 27.09.2022 (Редакція 02) https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/Kodeks_akadem_dobrochesnosti_27_09_2022.pdf

- Положенням ПП-460-52-96-2022 «Про запобігання академічного плагіату в освітній діяльності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького» від 27.09.2022 (Редакція 02) https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/460_zapobigannya-plagiatu.pdf

Плагіат у студентському середовищі становить загрозу з цілої низки причин, зокрема він не сприяє розвитку креативного мислення й творчих здібностей здобувача вищої освіти, спотворює реальну картину знань, вмінь і навичок, ускладнює процес оцінювання результатів викладачем, призводить до виникнення недобросовісної конкуренції у студентському середовищі. Окрім того, це явище вкрай негативно сприймається світовою науковою спільнотою, а отже, його поширення створює перешкоди ефективної інтеграції у міжнародне освітнє й наукове середовище.

Загальнодоступна електронна форма викладення матеріалів, досліджень та наукових праць не лише дає змогу багаторазово використовувати і розповсюджувати інформацію, а й полегшує процес виявлення плагіату. Так, виділяють декілька основних ознак плагіату:

- написання роботи складною мовою, наявність професійних термінів, висновків, що виходять за рівень знань здобувача вищої освіти;
- стилістична неоднорідність дослідження;
- невідповідність роботи вимогам викладача, поставленому завданню, лекційному матеріалу чи роздатковим матеріалам;
- бібліографія, що викликає сумніви (занадто довгий перелік, посилання на неофіційні Інтернет-ресурси (наприклад, «банки рефератів»); цитати із книжок більш пізнього видання, або, навпаки, застарілі дані; відсутність у бібліотеках зазначених джерел).
- Існує декілька видів технічних засобів, які шляхом автоматичного порівняння текстових документів в електронній формі з базою даних інших текстів, створюють умови для швидкого виявлення плагіату.
- Роботу щодо перевірки кваліфікаційних робіт на унікальність та наявність в них плагіату можна розпочати за допомогою безкоштовних програм, які знаходяться в мережі Інтернет у вільному доступі та розповсюджуються авторами, наприклад Anti-Plagiarism (http://ikc2.tup.km.ua/index_ru.shtml) .
- ***Anti-Plagiarism*** – програмне забезпечення, призначене для ефективного виявлення і таким чином запобігання плагіату. Це універсальний інструмент для боротьби з World Wide Web копіюванням-вставкою інформації з присвоєнням авторства.

5.3. Інструкція щодо роботи з програмою перевірки студентських робіт на плагіат

Anti-Plagiarism – електронна система для перевірки на плагіат документів. Використовується для перевірки кваліфікаційних робіт та інших документів.

Особливості роботи з програмним забезпеченням ***Anti-Plagiarism.***

Реєстрація у системі.

Для отримання доступу до системи Anti-Plagiarism необхідно пройти реєстрацію. Для цього на електронну адресу YuriyMikhaylovskiy@yahoo.com необхідно надіслати наступну інформацію: - повну назву навчального закладу; - адресу навчального закладу; - кількість логінів та їх тип (користувач / адміністратор); - для кожного логіну вказати повні данні відповідального (П.І.Б., контактний телефон, EMail, факультет, кафедра, …)

Вимоги до електронного варіанту кваліфікаційної роботи.

Перевірка документів на наявність плагіату проводиться для електронних варіантів, що представляються у форматі *.rtf (Rich Text Format), *.doc (Word 97 - Word 2003), *.docx (Word 2007), *.pdf (Portable Document Format). Кваліфікаційна робота вводиться повністю починаючи з титульного аркушу і включно з додатками.

Порядок застосування. Для перевірки кваліфікаціної роботи здобувач вищої освіти здає, відповідальному за введення до електронної системи Anti-Plagiarism (нормо контролеру), кваліфікаційну роботу та її електронній варіант у форматі *.rtf, *.doc, *.docx, *.pdf. Відповідальний за введення до електронної системи Anti-Plagiarism вводить електронний варіант кваліфікаційної роботи у систему та перевіряє її на наявність плагіату. Після перевірки на плагіат, відповідальний за введення, видає здобувачу вищої освіти результат перевірки у роздрукованому вигляді. Результат перевірки на плагіат додається до кваліфікаційної роботи. Критерії оцінювання плагіату у документах. Максимальний збіг з однією роботою не повинен перевищувати межу 40%. У випадку типових кваліфікаційних робіт межа максимального збігу з однією роботою неповинна перевищувати 50%. Наявність помилок у роботі неповинна перевищувати межу 20%. У разі використання специфічних термінів, що не можуть бути у словниках, межа помилок 30%. Кваліфікаційна робота, що не відповідає цим вимогам до захисту не допускається і відправляється на доопрацювання.

Встановлення (оновлення), запуск

Для використання системи Anti-Plagiarism необхідна наявність Java (http://java.com). Рекомендується встановлювати версію Java Runtime Environment 6 (JRE) або вище. Якщо система Anti-Plagiarism, ще не встановлена то необхідно зайти на сайт http://antiplagiarismc.sf.net або http://ikc2.tup.km.ua і запустити Anti-Plagiarism. На комп'ютер буде встановлюватися клієнтська частина системи. Для завершення установки необхідно підтвердити можливість використання (Always trust content from this publisher) поставивши галочку (рис. 1, поз. 1) і після чого натиснути кнопку запуску (рис. 1, поз. 2)

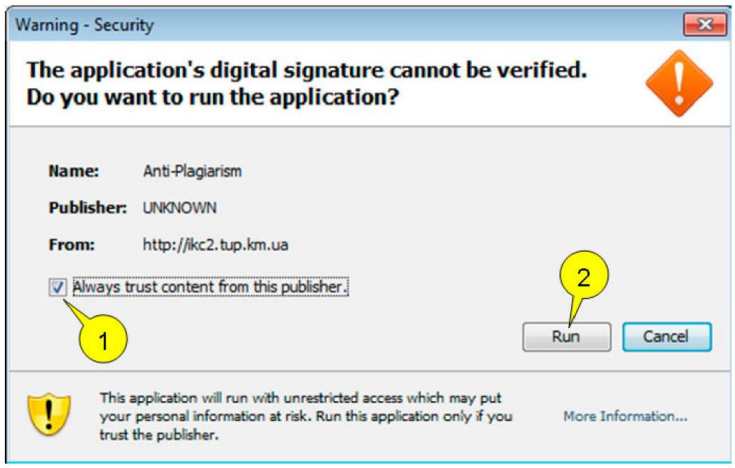

Рис. 1

Після установки на робочому столі з'явиться піктограма яку можна використовувати для запуску системи Anti-Plagiarism або проводити запуск з сайтів зазначених вище.

Увага! *При роботі мова інтерфейсу і звіту буде залежати від налаштувань мови й регіону, які встановлені в операційній системі. Якщо для даних налаштувань неможливо встановити потрібну мову інтерфейсу і звіту то за замовчуванням буде встановлено англійську мову.*

Увага! Для перевірки робота вводиться один раз і видалити її з системи не можливо!

Послідовність дій для перевірки документів на наявність плагіату.

1. Запуск програми виконується за допомогою ярлика Anti-Plagiarism на робочому столі або з сайту http://antiplagiarismc.sf.net, http://ikc2.tup.km.ua

2. Для входу в програму необхідно вказати логін і пароль.

3. Після входу в систему (рис. 2) введення даних виконують за такою послідовністю:

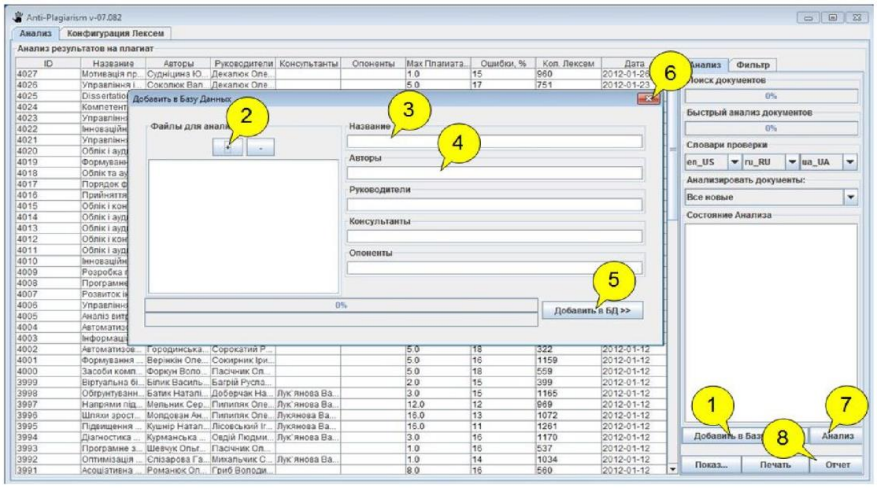

Рис. 2

1) відкривається вікно для вводу роботи, що перевіряється;

2) водяться всі файли (формат *.rtf, *.doc, *.docx, *.pdf), по даній роботі;
3) вказується назва роботи;
4) вказується автор(а), керівник(и), консультант(и), опонент(и);
5) робота додається в базу даних;
6) закрити вікно для вводу роботи, що перевіряється;
7) аналіз вибраної роботи;
8) детальний звіт вибраної роботи.

З метою уникнення плагіату здобувачу вищої освіти необхідно:

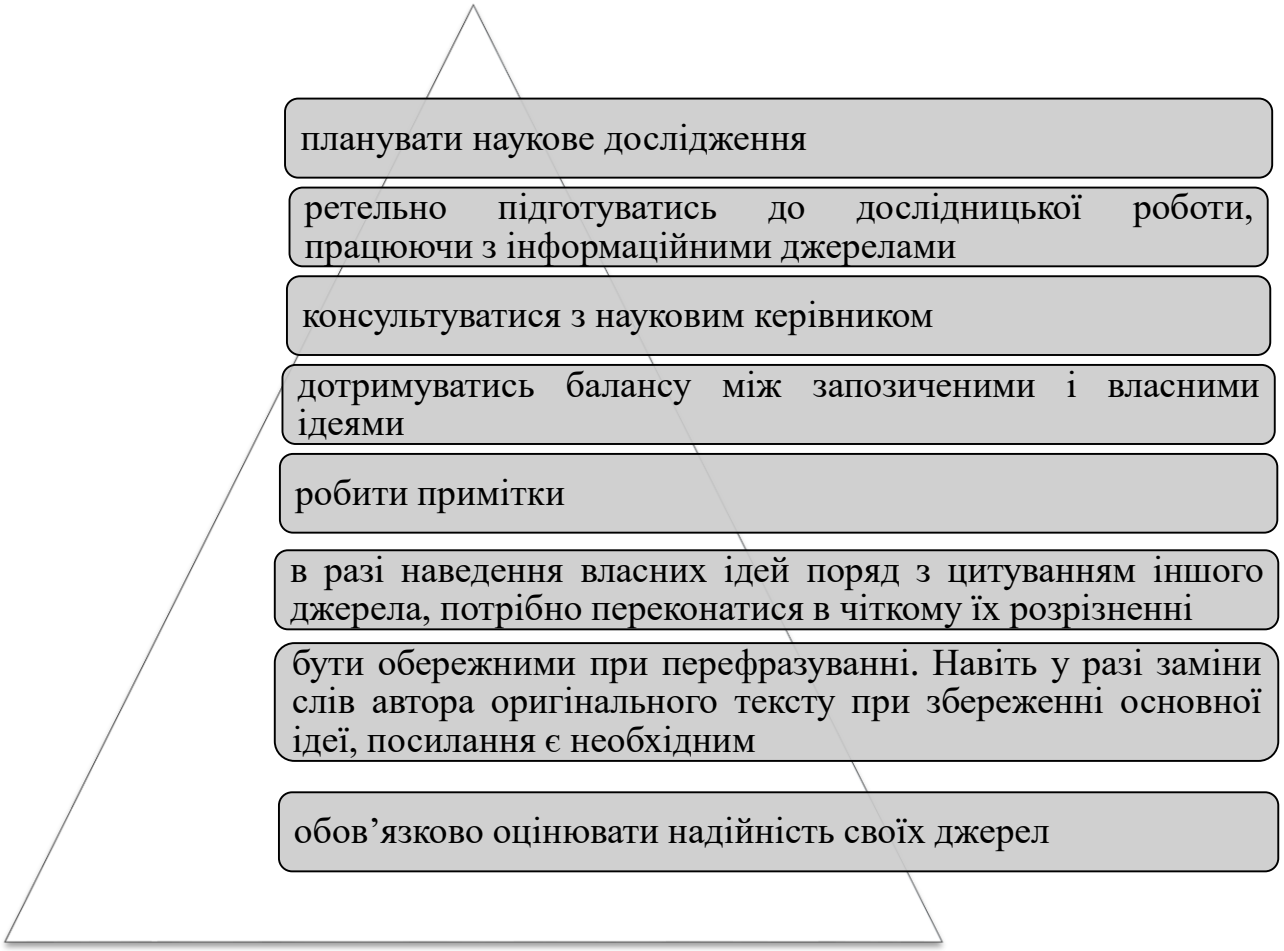

ГЛОСАРІЙ

Валідність – відповідність конкретного дослідження встановленим стандартам.

Валідність внутрішня – відповідність конкретного дослідження ідеальному; оцінює зміни залежної змінної, визначається впливом незалежної змінної, а не іншими причинами.

Валідність зовнішня – відповідність конкретного дослідження природній реальності.

Вибірка – множина досліджуваних, відібраних для участі в дослідженні з допомогою певної процедури, частіше *рандомізації (див. нижче),* з генеральної сукупності. Обсяг вибірки – кількість досліджуваних, включених у вибіркову сукупність. Вибірка поділяється на контрольну та експериментальну групи.

Генеральна сукупність – повна за обсягом множина об'єктів, еквівалентних за кінцевою множиною властивостей.

Гіпотеза – твердження про існування явища, істинність чи хибність якого неможливо довести дедуктивно, а можна лише перевірити експериментальним шляхом.

Експеримент – формальний дослідний процес, під час якого експериментатор у контрольованих умовах здійснює систематичні спостереження за реакціями досліджуваних на змінювані фактори (маніпулювання незалежною змінною).

Емпірична кваліфікаційна робота – це робота, спрямована на вирішення конкретного завдання наукової психології, пов'язаного з досліджуваною проблемою; містить у письмовому варіанті обґрунтування методів, використаних у роботі, опис ходу роботи та її результатів.

Змінні – параметр реальності, який може змінюватися та/ або змінюється в експериментальному дослідженні. Розрізняють: незалежні змінні – ті, що варіюються експериментатором; залежні змінні – ті, що змінюються під впливом змін незалежної змінної.

Інструкція – опис завдання, яке пред'являє експериментатор досліджуваному перед експериментом.

Квазіексперимент – план дослідження, при якому експериментатор відмовляється від повного контролю за змінними внаслідок його нездійсненності з об'єктивних причин.

Кваліфікаційна робота в області практичної психології – це робота, основне завдання якої полягає у підборі, адаптації або формуванні методик психодіагностики чи психологічного консультування, програм формування, тренінгу, психокорекції, психологічної профілактики, реабілітації або просвіти.

Кореляційне дослідження – дослідження, спрямоване не на встановлення причинно-наслідкових відношень між змінними, а на вияв

статистичної значимості зв'язку між двома і більше змінними. Не може довести причинно-наслідкових відношень, але може довести їх відсутність.

Курсова робота – це навчально-дослідне завдання для студента, який вже має певний досвід наукової діяльності з проблематики дисциплін, що вивчаються у вищій школі.

Магістерська робота – це дослідження, що містить наукову інформацію, яка найбільш повно розкриває результати пошуку із детальним описом методики дослідження, зокрема фактичний матеріал, гіпотетичні теорії, методи їх розкриття. Основою такої роботи має бути принципово новий матеріал, що включає опис нового фактажу, явищ або закономірностей, а також раніше відомий та узагальнений матеріал, наукову позицію автора роботи, його власний ракурс дослідження проблеми.

Метод – спосіб наукового пізнання об'єкта або практичної діяльності, який реалізує пізнавальну позицію суб'єкта до об'єкта дослідження.

Методика – система і послідовність дій дослідження, засобів (інструментів, приборів, обстановки), яка дає змогу вирішити дослідницьке завдання.

Надійність – критерій якості виміру змінних, які при повторному отриманні в тих же процедурних умовах дають незначущі відхилення від попередньо отриманих показників.

Об'єктивність – критерій якості виміру змінних, який означає максимально можливу незалежність результатів виміру від особистісних особливостей дослідника.

Парадигма – загальновизнаний стандарт наукового дослідження, що включає закон, теорію, методи й методики, систему критеріїв для оцінки результатів дослідження.

Пілотажне дослідження – дослідження, що передує основній серії, під час якого перевіряється якість методики та плану.

План дослідження – проект дослідницьких операцій зі спеціально підібраними групами. Включає визначення складу груп, відбір змінних, чергування впливів, шкали вимірювань незалежної змінної тощо.

Предмет дослідження – це певна частина об'єкта, певний аспект обраної проблеми, що підлягає вивченню у певній роботі.

Рандомізація – стратегія випадкового відбору або розподілу досліджуваних, за якою всі суб'єкти мають рівні шанси потрапити в групу. Застосовується при відборі членів популяції в експериментальну вибірку, а також при розподілі досліджуваних за експериментальними та контрольними групами.

Репрезентативність вибірки – відповідність властивостей досліджуваної вибірки властивостям генеральної сукупності. Вона досягається випадковим вибором об'єкта із сукупності (процедура рандомізації), підбором пар, члени яких еквівалентні та належать до різних груп, або комбінацією цих способів.

Реферативна кваліфікаційна робота – це робота, завданням якої є засвоєння реферативних форм наукової діяльності: відбору, групування та узагальнення наукової інформації.

Тест – науково-практичний метод психологічного дослідження, що складається із кінцевої серії коротких завдань, спрямований на діагностику індивідуальної вираженості властивостей та станів.

Фактор – параметр зовнішніх умов чи особливостей об’єкту, що впливає на зміни залежної змінної.

Факторний аналіз – сукупність математичних методів, які дозволяють виявити приховані ознаки, а також їх зв’язки на основі аналізу матриць статистичних зв’язків між вимірюваними ознаками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених: монографія / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.

2. Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : , 2019. 130с.

3. Боснюк В. Ф. Математичні методи в психології : курс лекцій Мультимедійне навчальне видання. Харків : НУЦЗУ, 2020. 141 с. Отримано з: http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/11329

4. Вихрущ В. О., Козловський Ю. М. Методологія та методика наукового дослідження : підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. 336 с.

5. Гоцуляк Н. Є., Шпортун О. М. Методика наукових досліджень в психології: навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2020. 152 с.

6. Грицюк І.М., Магдисюк Л.І. Дослідницькі методи в різних галузях практичної психології: навч. посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 248 с.

7. Дуткевич Т. В., Савицька О. В. Практична психологія: вступ до спеціальності: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 256 с.

8. ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. [Чинний від 2016-04-03]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 17 с. URL: http://oipopp.edsp.net/public/repository/dstu-8302-2015.pdf

9. Іванашко О. Є. Методичні рекомендації до організації навчально-дослідницької діяльності студентів та написання наукових робіт. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки, 2017. 68 с.

10. Корнещук В. В. Методичні рекомендації до написання випускної кваліфікаційної роботи магістра. 2-ге вид. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2018. 41 с.

11. Кошова І.В., Кресан О.Д. Методичні рекомендації до написання кваліфікаційних робіт з психології: для студентів спеціальності 053 «Психологія». Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 50 с.

12. Кременчуцька М. К. Методичні вказівки до написання кваліфікаційних робіт здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» / М. К. Кременчуцька, О. І. Кононенко. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2020. – 38 с.

13. Магдисюк Л. І. Основи практичної психології та організація наукових досліджень в галузі: програма вибіркової навчальної дисципліни. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2019. 25 с.

14. Магдисюк Л. І., Грицюк І.М. Методичні рекомендації «Основи наукових досліджень в галузі практичної психології» Луцьк: Вежа- Друк, 2022. 38 с.

15. Математичні методи в психології : навч.-метод. посібник.

Кіровоград : ПП «Центр оперативної поліграфії» Авангард», 2017. 112 с.

16. Методичний посібник до виконання, написання, оформлення і захисту курсової та випускної роботи для студентів спеціальності «Психологія» денної та заочної форм навчання» [Електронний ресурс] : навч. посіб. / [уклад. В.Й. Бочелюк, А. В. Репецька] – Електрон. дані. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2017. – 230 с.

17. Методичні вказівки до оформлення презентації курсових та дипломних робіт / Упорядники: Д.М. Гребінник, І.В. Компанець Г.М. Толстанова. – КНУ імені Тараса Шевченка, 2015. – 27 с.

18. Методичні рекомендації до організації навчальнодослідницької діяльності та написання випускних кваліфікаційних робіт (проєктів)здобувачами вищої освіти освітньо-професійної програми «Практична психологія (психологічне консультування та психотерапія)» на другому (магістерському) рівні вищої освіти / Л. І. Магдисюк, О. М. Хлівна, І. М. Грицюк, К. І. Шкарлатюк, Л. Ф. Клюйко. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 32 с.

19. Підготовка і захист кваліфікаційної роботи (ОС «Бакалавр», ОС «Магістр»): навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти спеціальності 053 «Психологія» за освітньою програмою «Психологія» / Укладачі: Андрущенко Т.В., Мозгова Г.П., Вольнова Л.М., Ханецька Т.І., Федоренко А.Ф., Сидоренко О.Б., Поліщук С.П., Праченко О.К., Бондарчук О.Ю., Якимчук О.І. [3-тє видання, переробл. та доп.]. Київ : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2022. 108 с.

20. Рибалка В. В. Методологічні аспекти визначення провідних категорій особистості. *Андрагогічний вісник.* Житомир: Вид. ЖДУ ім. І.Франка, 2018. Вип. 9. С. 24-35.

21. Руда Н.Л., Кучманич І.М., Мороз Р.А., Опанасенко Л.А., Шевченко В.В. Кваліфікаційні роботи з психології / за загальною редакцією Н.Л. Рудої. – Миколаїв: «Іліон», 2019 – 150 с.

22. Стандарт вищої освіти України: другий (магістерський) рівень, галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки, спеціальність 053 «Психологія» [Електронний ресурс]. Київ : МОН, 2019. 14 с. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2019/04/25/053-psikhologiya-mag.pdf

23. Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки, спеціальність 053 «Психологія» [Електронний ресурс]. Київ : МОН, 2019. 15 с. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/053-Psykholohiya-bakalavr.28.07-1.pdf

24. Шкарлатюк К. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І. Дизайн психологічного дослідження: організація та проведення практики практичних психологів: навч.-метод. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 332 с.

25. Як написати магістерську роботу:навчально-методичні рекомендації / Упорядник: Михайлишин У.Б. Ужгород, 2018. 56 с.

26. Anderson D. C., Borkowski J. G. Experimental Psychology. Research Tactics and Their Applications. Illinois: Scot, Foresman and Company, 1978. 554 p.

27. A Guide to Psychology and its Practice [Electronic resource]. URL: https://www.guidetopsychology.com/testing.htm

28. Cherry K. Basic Research in Psychology. June 20, 2022 [Electronic resource]. URL: https://www.verywellmind.com/what-is-basic-research-2794876

29. Cherry K. The Scientific Method and Psychology Research [Electronic resource]. February 05, 2022. URL: https://www.verywellmind.com/steps-of-thescientific-method-2795782

30. Psychology as a Science and the use of Scientific Methods in Psychological Research [Electronic resource]. URL: https://www.managementstudyguide.com/psychology-as-a-science-and-the-use-ofscientific-methods-in-psychological-research.htm

31. Simkus J., Frothingham M. B. Steps of the Scientific Method. Feb 23, 2022 [Electronic resource] Simply Psychology. URL: https://www.simplypsychology.org/steps-of-the-scientific-method.html

ДОДАТКИ

Додаток А
ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТИТУЛЬНОЇ СТОРІНКИ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ З ПСИХОЛОГІЇ

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Навчально-науковий інститут соціально-педагогічної та мистецької освіти

Кафедра психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «_____»

на тему «_____»

Виконав(ла): здобувач вищої освіти групи_____

Денного/заочного відділення

Шифр, назва спеціальності

Назва освітньої програми

ПІБ

Керівник: ПІБ

Рецензент: ПІБ

Запоріжжя — 20__ року

Додаток Б

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ЗМІСТУ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

ЗМІСТ

ВСТУП……..... 3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ…… 8

1.1. Сучасні дослідження феномену життєстійкості у вітчизняній і зарубіжній психології …… 8

1.2. Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб в наслідок воєнної агресії ……..……. 12

1.3. Основні копінг-стратегії поведінки особистості в кризових ситуаціях…….. 16

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ..…… 19

2.1. Інструментарій та процедура дослідження ……. 19

2.2. Аналіз результатів констатуючого дослідження …… 21

РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПІДВИЩЕННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ТА РОЗВИТКУ КОНСТРУКТИВНИХ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ… 25

3.1. Програма підвищення життєстійкості та розвитку конструктивних копінг-стратегій поведінки у внутрішньо переміщених осіб……..…… 25

3.2. Динаміка розвитку життєстійкості та конструктивних копінг-стратегій поведінки у вимушено переміщених осіб ……. 27

ВИСНОВКИ ……. 30

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ …… 33

ДОДАТКИ…… 36

Додаток Г

ПРИКЛАД ВСТУПУ

ВСТУП

В умовах економічної та політичної глобалізації змінюються не лише базові характеристики міграційних процесів, але й фактори, що їх визначають. Збільшується роль легальних та нелегальних міграційних потоків, особливо на Європейському континенті. Занепокоєння світової спільноти викликають і тенденції вимушеного переміщення населення на кордонах країн, що набули глобальної проблеми та наслідків. Такі переміщення населення викликані різноманітними причинами: громадянськими війнами, бідністю та злиднями, стихійними лихами та екологічними катастрофами тощо. Знищення біполярного світового порядку наприкінці XX століття, різке збільшення кількості заяв про надання притулку та поява «змішаних потоків», розмивання концепції державного суверенітету підтверджує зростання вимушених внутрішніх переміщень населення. За даними міжнародної статистики, на цей час чисельність внутрішньо переміщених осіб по всьому світу складає понад 28 млн осіб (Офіційний сайт Міжнародної організації з міграції).

В наслідок військової агресії Росії проти України, анексії автономної Республіки Крим, проведення антитерористичної операції на Донбасі з 2018 року Україна входила в топ-10 країн світу за чисельністю внутрішньо переміщених осіб. Внаслідок повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року на територію України кількість вимушено переміщених осіб виросла в рази - з 1,5 млн (2018) до 4,6 млн осіб (2022) вимушені шукати притулку у безпечних регіонах нашої країни. Після початку повномасштабної війни з росією понад 7,7 млн українців стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО). За даними Міжнародної організації з міграції, частка переселенців у загальній кількості населення України зросла до 17,5 %, тобто кожна шоста людина стала внутрішньо переміщеною особою. За даними Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН), станом на червень 2022 року у країнах Європи перебувають понад 4,9 млн біженців, які покинули Україну через війну. З кожним днем кількість тимчасово переміщених осіб зростає. Результати останнього дослідження показали, що не менше 60 % внутрішньо переміщених осіб становлять жінки. При цьому більше половини переселенців повідомили про різного роду мотиви переміщення (відсутність їжі, житла, постійні обстріли), складнощі та проблеми в пристосуванні до нових умов. Такі вимушені міграції населення створюють серйозні наслідки для нашої країни, впливають на її економічне та суспільно-політичне життя. А самі переселенці зіштовхнулись із різного роду проблемами: економічними, соціально-психологічними, інституційно-правовими. Одним із стратегічно важливих напрямків супроводу та допомоги вимушено переміщеним особам

стає розвиток конструктивних копінг стратегій поведінки особистості, як предиктор адаптації людей до нових реалій життя, реінтеграція у нове соціокультурне середовище та розвитку ефективних механізмів подолання стресогенних чинників, які впливають на психологічне здоров'я та благополуччя особистості. Відповідно, на сьогоднішній день актуалізоване питання реалізації міждисциплінарного та інтегрованого підходу в процесі пошуку методів та технологій допомоги вимушено переміщеним особам в контексті розвитку життєстійкості та конструктивних копінг стратегій поведінки в умовах адаптації до нових реалій життя.

В даний час склалися різні тенденції дослідження стратегій копінг-поведінки особистості (Р. Лазарус, Р. Мосс, С. Нартова-Бочавер, Н. Хаан, Р. Уайт, С. Фолкман, Дж. Шеффер та ін.). Розширюється коло вітчизняних та зарубіжних досліджень психологічних феноменів, що супроводжують переживання життєвих та професійних стресів, активації особистісних ресурсів протидії (Н. Карпова, І. Остополець, Ю.Чемодурова та ін.), взаємозв'язки психологічних ресурсів з проактивною поведінкою (Є. Старченкова, E. Greenglass, C. Ouwehand, D. de Ridder, J. Bensing).

Проблема формування життєстійкості особистості – порівняно нова проблема. У закордонних дослідженнях S. Maddi, D. Khoshaba, S. Kobasa (далі С. Мадді, Д. Хошаба, С. Кобейса) визначено, що життєстійкість (hardiness) - це особистісна змінна, яка характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість, не знижуючи успішність діяльності.

Психологічні, соціальні та культурні фактори, що впливають на наслідки вимушеної міграції, досить різноманітні. Однією з проблем, яка виникає в процесі переміщення є проблема адаптації та ідентифікації ВПО. Міграція людей на іншу територію, зміна укладу звичного життя сприймається ВПО як життєва криза, руйнація внутрішньої стабільності, життєстійкості, зниження ресурсності, проживання травми. Проблема психологічної адаптації до нових умов життя і психологічний стан переселенців, яка навіть за умов розв'язання всіх першочергових соціальних проблем довго ще дає про себе знати і позначається на самопочутті, поведінці, спілкуванні, стосунках переселенців, вимагає пошуку систематичного психологічного супроводу та підтримки. В цьому контексті життєстійкість та конструктивні копінг стратегії поведінки виступають ресурсними векторами адаптації ВПО до нових соціокультурних умов. Ця проблематика зумовила необхідність дослідження психологічних особливостей прояву життєстійкості та копінг стратегій поведінки ВПО, пошуку шляхів їх психологічної підтримки.

Об'єктом дослідження є життєстійкість та копінг-стратегії поведінки вимушено переміщених осіб.

Предметом дослідження є психологічні умови підвищення життєстійкості та розвитку конструктивних копінг-стратегій поведінки у вимушено переміщених осіб.

Мета дослідження - теоретично та емпірично вивчити особливості прояву життєстійкості та копінг-стратегій поведінки ВПО в умовах війни, розробити та реалізувати програму актуалізації ресурсів життєстійкості та к

о Відповідно до поставленої мети були визначені такі **завдання дослідження:**

с 1. Здійснити теоретичний аналіз етіології життєстійкості та копінг стратегій поведінки особистості.

р 2. Емпірично дослідити особливості прояву життєстійкості та копінг стратегій ВПО.

к 3. Визначити шляхи підвищення життєстійкості та розвитку конструктивних копінг-стратегій поведінки молоді психологічними засобами та інноваційними технологіями доповненої реальності

в 4. Проаналізувати результативність апробації розвивальної програми з елементами доповненої реальності, спрямованої на підвищення життєстійкості та розвитку конструктивних копінг стратегій поведінки ВПО.

х **Методи дослідження.** Відповідно до визначеної мети та сформульованих завдань було використано наступні методи дослідження:

к - теоретичні (аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження);

п - емпіричні: цілеспрямоване спостереження; індивідуальні та групові бесіди; аналіз продуктів діяльності; констатуючий і формувальний експерименти. Психодіагностичні методики: методика «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях CISS» (автор: С.Норман, Д.Ендлер, Д.Джеймс, М.Паркер; адаптація Т. Крюкової у 2001 р.), тест на визначення рівня стресу (автор В. Щербатих), тест життєстійкості С. Мадді (адаптація Д. Леонтьєва, О. Рассказової).

р - математико-статистичні методи обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20.

т **Експериментальною базою дослідження** стали Відкритий простір допомоги переселенцям «Саме тут», освітній хаб м. Запоріжжя, Лабораторія психофізіологічних досліджень та Лабораторія психології здоров'я Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Загальна вибірка - 40 респондентів.

Наукова новизна роботи. У роботі конкретизовано наукове уявлення про зміст поняття «життєстійкість» та соціальна компетентність особистості, виявлено структурні компоненти життєстійкості та особливості прояву адаптаційних механізмів соціальної компетентності ВПО, визначено підходи (системний, особистісно-діяльнісний, суб'єктний) щодо розвитку життєстійкості особистості та конструктивних копінг-стратегій поведінки ВПО в умовах адаптації до нового соціокультурного середовища, а також розкрито практико орієнтовані можливості інтеграції інноваційних технологій в процес систематичного психологічного супроводу ВПО.

и

о

с

о

б

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що його результати розширюють наукові уявлення про життєстійкість, конструктивні копінг-стратегії поведінки та особливості соціальної компетентності ВПО в умовах адаптації до нового соціокультурного середовища.

Практичне значення роботи полягає у розробці програми з імплементацією компонентів доповненої реальності, спрямованої на розвитку життєстійкості, соціальної компетентності, конструктивних копінг-стратегій поведінки ВПО, орієнтованої на розкриття внутрішніх ресурсів подолання життєвих криз таравми, в обґрунтуванні змісту та науково-методичного забезпечення процесу розвитку життєстійкості особистості. Результати дослідження можуть бути застосовані у психологічному консультуванні, а також у підготовці та підвищенні кваліфікації педагогів та психологів.

Апробація. Основні ідеї та результати дослідження були представлені в рамках International Winter School «Social Dimensions of European Studies» (16.01-28.01.2023), 5th International Scientific Conference «Informational and Innovation Technologies in the XXI Century» (15.09-16.09.2022, м. Катовіце, Польща), Міжнародна науково-практична конференція «Медико-психологічна реабілітація та соціальна адаптація: дискурс війни, перемоги, відновлення» (27.05.2022, м.Київ). Результати роботи впроваджено в діяльність психологічної служби Ліцею №16 м. Мелітополь - «Інтеграція інноваційних технологій в процес розвитку життєстійкості молоді».

Додаток Д

Зразок рецензії на кваліфікаційну роботу

РЕЦЕНЗІЯ (зразок)
на кваліфікаційну роботу
здобувачки вищої освіти спеціальності 053 Психологія
(освітня програма: Психологія. Практична психологія)
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
Грабовець Олени Сергіївни
на тему: «Психологічні детермінанти розвитку емоційної стійкості старшокласників засобами арт-терапії».

Студенткою вибрана достатньо актуальна тема, обумовлена впровадженням засад партнерства в рамках Нової української школи, та підвищення інтересу до індивідуальності й психологічних особливостей підростаючого покоління. Процес формування емоційної стійкості в учнів старших класів в даний час є одним з головних об'єктів уваги психологів, педагогів, батьків. В психологічній практиці виникла потреба в акумулюванні існуючих психокореційних та психотерапевтичних методів, що сприятимуть розвитку емоційної стійкості юнаків. Емоційна стійкість – один з важливих психологічних факторів надійності, ефективності та успіху у навчальній діяльності. Основні ідеї та результати дослідження повній мірі висвітлюють проблематику наукової роботи - визначення ступеню впливу методів арт-терапії на рівень емоційної стійкості особистості старшокласника та гармонізацію емоційних станів в цілому.

Тема наукової роботи, що обрана студенткою, безпосередньо пов'язана з науковою тематикою роботи кафедри психології, - «Психологічні засади гармонізації освітнього простору: проектування, моделювання та експертиза здоров'язбережного професійного зростання майбутніх фахівців». Адже від розвитку саногенного потенціалу та емоційної стійкості особистості залежить процес успішної самореалізації, навчальної діяльності та професійного самовизначення юнаків.

Робота складається з теоретичного і емпіричного етапу, який включає проведення експерименту і складання тренінгових технологій з оптимізації процесу професійного становлення та розвитку емоційної стійкості особистості старшокласника – «Розвиток емоційної стійкості старшокласників в арт-терапевтичному просторі».

Результати роботи дозволили вивчити і структурувати різні фактори, що впливають на емоційну стійкість старшокласників, намітити подальші перспективи роботи в даній області.

Проведене студенткою експериментальне дослідження показало, що необхідність сформованості емоційної стійкості особистості є першорядним чинником ефективної навчальної діяльності, соціалізації особистості та адаптації до нових соціоекономічних умов.

Результати роботи можуть розглядатися як база для подальших досліджень в розробці технологій і методів навчання, які сприяють професійному та особистісному самовизначенню, розвитку емоційної стійкості особистості.

Методики і техніки арт-терапії використані при виконанні практичної частини роботи були проведені, оброблені і резюмовані відповідно до вимог, тому висновки, отримані в роботі, є обґрунтованими і достовірними.

Робота виконана згідно вимог та правил і є продовженням багаторічного дослідження студентки.

Рецензент:
науковий ступінь, вчене звання, посада
ПІБ
Підпис, дата
Печатка відділу кадрів, яка завіряє підпис

Додаток Ж

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ОЦІНЮВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Примітка: додаткові критерії щодо оцінювання кваліфікаційних робіт з урахуванням галузі знань та фаху підготовки розробляються та затверджуються випусковими кафедрами.

№	Оцінка			Зміст оцінки
	За національною шкалою	**За 100-бальною шкалою**	**За шкалою ECTS**	
1	***«Відмінно»***	**90-100 балів**	**A**	– повна відповідність змісту роботи темі; – тема розкрита глибоко та повно; – правильно визначено концептуальний апарат дослідження; – дотримані норми наукової культури і грамотності написання тексту; – дотримані вимоги до написання та оформлення; – робота виконана на високому рівні складності й науковості; – повноцінно використана джерельна база; – систематизовано, якісно оформлено та вдало представлено систему ілюстративного матеріалу; – здобувачем вищої освіти виявлена самостійність при плануванні та виконанні дослідження; – здійснена апробація результатів дослідження: – виконання кваліфікаційної роботи відбувалося із дотриманням графіка; – наявний позитивний відгук керівника; – рецензент оцінив рівень роботи як дуже високий (відмінний); – впевнений, аргументований захист із використанням сучасних методів унаочнення, високий рівень володіння змістом роботи, чіткі та коректні відповіді на запитання.
2	***«Добре»***	**82-89 балів**	**B**	– зміст повністю відповідає темі роботи; – достатньо повне та глибоке розкриття теми; – правильно визначено концептуальний апарат дослідження; – в цілому дотримані норми наукової культури і грамотності написання тексту;

				– допущені незначні відхилення від вимог до написання та оформлення наукових робіт; – достатньо високий рівень складності й науковості виконаної роботи; – належним чином представлено й використано джерельну базу; – систематизовано та якісно оформлено систему ілюстративного матеріалу; – виявлено певну самостійність при плануванні та виконанні дослідження; – виконання кваліфікаційної роботи відбувалося із дотриманням графіка. – загалом позитивний відгук керівника; – рецензент, висловивши несуттєві зауваження та побажання, оцінив рівень роботи як високий («добре» – за національною шкалою); – в цілому впевнений, аргументований захист, хороший рівень володіння змістом дослідження, правильні відповіді на запитання.
3	***«Добре»***	**74-81 бал**	**C**	– зміст відповідає темі роботи; – тему в цілому розкрито; – в цілому правильно визначено концептуальний апарат дослідження; – наявні окремі порушення норм наукової культури і грамотності написання тексту; – допущені окремі відхилення від вимог до написання та оформлення наукових робіт; – достатній рівень складності й науковості виконаної роботи; – достатній рівень представлення і використання джерельної бази; – якісно оформлено та представлено ілюстративний матеріал; – наявні елементи самостійності студента при плануванні та виконанні дослідження; – в цілому графік виконання кваліфікаційної роботи дотримувався; – наявні незначні зауваження у відгуку керівника; – рецензент, вказавши на низку недоліків, оцінив рівень її виконання як достатньо високий («добре» – за національною шкалою); – в цілому логічний, аргументований виступ, правильні відповіді на питання і зауваження рецензента.
4	***«Задовільно»***	**64-73 балів**	**D**	– зміст значною мірою відповідає темі роботи; – недостатньо повне розкриття теми; – концептуальний апарат дослідження потребує окремих уточнень;

				– є певні відхилення від вимог до написання та оформлення наукових робіт; – допущені окремі порушення вимог до наукової культури та літературного оформлення тексту; – посередній рівень складності й науковості виконаної роботи; – джерельну базу представлено і використано не повною мірою; – ілюстративний матеріал фрагментарно представляє зміст роботи, є суттєві зауваження до його оформлення; – здобувач вищої освіти не виявив самостійності у процесі плануванні та виконання дослідження; – спостерігалися порушення графіка виконання роботи (що зафіксовано у протоколах кафедри та відгуку наукового керівника); – наявні суттєві зауваження у відгуку керівника та рецензії; – невпевнений виступ на захисті, – неповні або некоректні відповіді на запитання членів комісії та зауваження рецензента.
5	***«Задовільно»***	**60-63 балів**	**E**	– зміст значною мірою відповідає темі роботи; – неповне розкриття теми; – концептуальний апарат дослідження потребує суттєвих уточнень; – наявні суттєві порушення норм наукової культури і літературного оформлення тексту; – допущені суттєві відхилення від вимог до написання та оформлення наукових робіт; – рівень складності й науковості виконаної роботи мінімально достатній; – рівень представлення й використання джерельної бази мінімально достатній; – наявний ілюстративний матеріал має випадковий, несистематизований характер, є суттєві зауваження до його оформлення; – здобувач вищої освіти не виявив здатності до самостійного планування та виконання дослідження; – допущено серйозні порушення графіка виконання кваліфікаційної роботи, зафіксовані у протоколах кафедри та відгуку наукового керівника; – у відгуку керівника зафіксовано низку зауважень; – рецензент вказує на низку суттєвих недоліків у роботі, оцінюючи її мінімальним

				позитивним балом («задовільно») за умови позитивного захисту; – мінімально достатній рівень володіння змістом дослідження, невпевнений виступ, нечіткі та неповні відповіді на питання членів 1 комісії та зауваження рецензента
6	***«Незадовільно» з можливістю доопрацювання роботи за попередньою темою***	**35-59 балів**	**FX**	– спостерігається невідповідність змісту темі роботи; – не розкрито тему дослідження; – концептуальний апарат дослідження визначено неправильно; – виявлено значну кількість помилок у розкритті змісту дослідження; – не дотримані норми наукової культури і літературного оформлення тексту; – кваліфікаційна робота не відповідає чинним вимогам до написання та оформлення наукових робіт; – недостатній рівень складності й науковості виконаної роботи; – поверхово представлено і використано джерельну базу; – відсутність або низька якість ілюстративного матеріалу; – виявлено нездатність до самостійного планування та виконання дослідження; – недотримання графіку написання роботи, зафіксоване у протоколах кафедри та відгуку наукового керівника; – негативний відгук наукового керівника; – рецензент вказує на системні недоліки у роботі, оцінюючи її негативно («незадовільно» – за національною шкалою); – невпевнений виступ на захисті, низький рівень володіння змістом роботи, відсутність відповідей на питання та зауваження.
7	***«Незадовільно» з обов'язковим виконанням кваліфікаційної роботи за новою темою***	**1-34 балів**	**F**	– зміст не відповідає темі роботи; – не розкрито тему дослідження; – виявлено плагіат; – робота не відповідає вимогам до написання й оформлення наукових робіт; – робота має ненауковий характер; – відсутність ілюстративного матеріалу; – здобувач вищої освіти виявив нездатність до самостійного планування та виконання дослідження; – невиконання графіку написання бакалаврської роботи (що зафіксовано у протоколах кафедри); – негативний відгук наукового керівника; – негативний відгук рецензента («незадовільно» – за національною шкалою);

				– здобувач вищої освіти не володіє змістом роботи, що виявилося у відсутності її презентації на захисті; – здобувач вищої освіти не в змозі відповісти на питання членів комісії та зауваження рецензента.